

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՌԵԻՍԸ.

ՌԵՋԵՓ ԹԱՅԻՓ ԷՐԴՈՂԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՆՇԱԿԱՆ ՏԻՏՂՈՍԻ

ԴԵՐԸ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ*

Վարուժան Գեղամյան¹

DOI 10.46991/jos.2023.24.2.348

Հողվածում վերլուծության է ենթարկվում Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդոդանին տրված «ռեխս» տիտղոսը: Դիտարկելով այն որպես խորհրդանիշ՝ քննարկվում են «ռեխսի» պարունակած խոսույթային իմաստները և դրանց տեղը թուրքական քաղաքական մշակույթում: Հեղինակի հիմնական թեզն այն է, որ «ռեխսի» կիսապաշտոնական խորհրդանիշը գիտակցաբար կառուցարկվում է պետական և ոչ պետական տարբեր դերակատարների կողմից՝ թե՛ անձամբ Էրդոդանի, թե՛ կառավարող ուժի իշխանության ու դավանած գաղափարախոսությունների լեզվատիմացման և դրանց շուրջ հանրային աջակցության ապահովման նպատակով: «Ռեխս» տիտղոսի շնորհիվ Էրդոդանը հնարավորություն է ստանում նաև իր մենիշխանությանը հաղորդել սրբազնային հատկություններ՝ այդպիսով էլ ավելի ամրապնդելով իր իշխանության հիմքերը և անձի պաշտամունքը:

Բանալի բառեր՝ քաղաքական մարդաբանություն, խորհրդանիշներ, խոսույթներ, Թուրքիայի քաղաքական պատմություն, ավտորիտարիզմ, անձի պաշտամունք, իսլամ, ազգայնականություն:

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A081 ծածկագրով գիտական թեմայի, ինչպես նաև ՀՀ ԳԳ-ի 20RF-189 և ՀՀՌՀ (ՌԴ) 20-59-05006 գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

¹ Վարուժան Գեղամյանը ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի թյուրքագիտության ամբիոնի դոցենտ է, պատմական գիտությունների թեկնածու, էլ. փոստի հասցե՝ vgeghamyan@ysu.am, ORCID: 0000-0001-8090-359X:

Ներածություն

2023 թ. մայիսին Թուրքիայում տեղի ունեցան նախագահական և խորհրդարանական արտահերթ ընտրություններ, որում Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը երկրորդ փուլով վերընտրվեց նախագահի պաշտոնում, իսկ վերջինիս գլխավորած Արդարություն և զարգացում կուսակցությունը (ԱԶԿ) «Ազգայնական շարժում» (ԱՇԿ) կուսակցության և մի քանի այլ՝ ավելի փոքր կուսակցությունների հետ միասին «Ժողովրդական դաշինքով» (Cumhur İttifakı) ձևավորեց խորհրդարանական մեծամասնություն:

Նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլից հետո Չորումից ԱԶԿ-ական պատգամավոր Օդուզհան Քայան հայտարարեց. «**Ռեխսը** (*այստեղ և այսուհետ ընդգծումները մերն են – Վ. Գ.*) հաղթեց: ... Հաղթեց Թուրքիան, ժողովուրդը և հետևաբար՝ Չորումը»²: Նմանատիպ գրառումով հանդես եկավ իշխող ուժի մեկ այլ պատգամավոր՝ Բելգին Ույգուրը. «**Ռեխսը** հաղթեց, կայունությունը հաղթեց, Թուրքիան հաղթեց: ... Շնորհակալություն, ի՛մ Թուրքիա»³: Նույն ժամանակ Լիբանանի, Ավստրիայի և Թուրքիայի կողմից օկուպացված Հյուսիսային Կիպրոսի քաղաքներում փողոցներ դուրս եկած թուրքերը, որոնք լայնորեն նշում էին Էրդողանի և ԱԶԿ հաղթանակը, հանդես էին գալիս «Կեցցե՛ **Ռեխսը**, կեցցե՛ Էրդողանը» վանկարկումներով⁴, իսկ Քոնյայից լրագրող Մուսթաֆա Քորքմազը ընտրությունների հաջորդ օրը իր պունակում գրեց. «Ժողովուրդն իր որոշումն ընդունեց և ասաց. «Շարունակենք ճամփան **Ռեխսի** հետ»»⁵:

² ‘Reis kazandı’ dedi, bir de söz verdi, Habercim19, 29.05.2023, <https://www.habercim19.com/gundem/reis-kazandi-dedi-bir-de-soz-verdi-h74920.html> (20.10.2023).

³ Twitter.com, 28.05.2023, <https://twitter.com/belginuygur10/status/1662874297185062917> (20.10.2023).

⁴ Yurt dışında sevinç gösterileri sokaklara taşıdı, Anadolu Ajansı, 28.05.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yurt-disinda-sevinc-gosterileri-sokaklara-tasti/2908099> (20.10.2023).

⁵ Korkmaz M, Reis’le Devam, 29.05.2023, <https://www.konyaninnabzi.web.tr/kose-yazilari/reisle-devam-889> (20.10.2023).

Վերոնշյալ մեջբերումներում հիշատակված «ռեիսը» Թուրքիայի նախագահ Էրդողանի քաղաքական մականուններից մեկն է: Քաղաքական գործիչներին տրվող մականունները թուրքական քաղաքական մշակույթում տարածված երևույթ են⁶: Ինչպես այլ հայտնի գործիչների պարագայում, այնպես էլ Էրդողանն իր գործունեության առաջին օրվանից ունեցել է տարբեր մականուններ: Մակայն նրա մականունների շարքում առանձնահատուկ տեղ ունի «ռեիսը»: Դատելով ժամանակակից Թուրքիայում «ռեիս» անվան՝ պետական և իշխանական գործիչների կողմից կիրառման ոճից, հաճախականությունից, ինչպես նաև թուրք հասարակության ամենատարբեր հատվածներում դրա լայն տարածվածությունից, կարելի է ասել, որ «ռեիսը» դադարել է լինել «սովորական» մականուն և վերածվել է նախագահ Էրդողանի ոչ պաշտոնական տիտղոսի⁷: Ընդ որում, այս տիտղոսը⁸, ժամանակի ընթացքում ձեռք բերելով տարբեր խոսույթային իմաստներ, ներկայումս դարձել է թուրքական քաղաքական դաշտի կարևորագույն խորհրդանիշներից մեկը:

Սույն հոդվածում մենք ուսումնասիրել ենք Թուրքիայի նախագահ Էրդողանին տրված «ռեիս» տիտղոսի դերը թուրքական քաղաքական դաշտում: Մասնավորապես դիտարկելով «ռեիսը» ոչ միայն որպես Էրդողանի խարիզմատիկ քաղաքական ինքնության կամ ան-

⁶ Oğuz C., Türkiye’de Siyasi Liderlere Takılan Lakapların Siyasal İletişim Açısından İncelenmesi, R&S - Research Studies Anatolia Journal, Vol:1, Issue:2, 2018, pp. 84-94:

⁷ Սյս իրողությունն արձանագրել են նաև այլ հետազոտողներ: Տե՛ս, օրինակ, Koru S., Erdoğan's Unofficial Title, Kültürkampf, 09.11.2023, <https://kulturkampftr.substack.com/p/erdogans-unofficial-title> (20.10.2023):

⁸ Սույն հոդվածում մենք նախընտրելի ենք համարում գերազանցապես օգտագործել «տիտղոս» եզրը, որը հայերենում նշանակում է մականուն, պատվանուն, պաշտոնի՝ աստիճանի կոչում, սակայն ավելի շատ օգտագործվում է որպես «մեկին տրվող կոչում՝ անուն, ըստ նրա զբաղմունքի՝ հասարակական դիրքի՝ նրա աչքի ընկնող ծառայությունների՝ հատկությունների», որը, մեր կարծիքով, առավել դիպուկ է նկարագրում «ռեիս» մականվան բովանդակությունն ու կարգավիճակը (տե՛ս Ադայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ 1443):

ձի պաշտամունքի բաղադրիչ, այլ քննելով և խնդրայնացնելով այս տիտղոսը որպես առանձին երևույթ, այն է՝ գաղափարական տարբեր խոսույթների հավաքական խորհրդանիշ, մենք փորձում ենք ցույց տալ, որ այն որպես քաղաքական սինվոլ ունի առաջնային նշանակություն⁹: Ուսումնասիրելով «ոեխս» տիտղոսի իմաստային փոփոխությունների էվոլյուցիան՝ մենք ցույց ենք տալիս, որ որպես խորհրդանիշ այն գիտակցաբար կառուցարկվում ու հանրայնացվում է պետական համակարգի, իշխանական վերնախավի և քարոզչամեքենայի կողմից՝ ծառայելով կարևոր գործիք նաև գաղափարախոսական խոսույթների հանրայնացման և դրանց շուրջ հանրային մոբիլիզացիայի շարունակական ապահովման համար:

Հողվածի առաջին մասում մենք սահմանում ենք տիտղոսների դերը և նշանակությունը որպես քաղաքական խորհրդանիշներ, երկրորդ բաժնում տալիս ենք Թուրքիայի վերջին տասնամյակի քաղաքական միջավայրի հակիրճ նկարագրությունը, երրորդ մասում ներկայացնում ենք «ոեխս» տիտղոսի կերտման և հանրայնացման պատմությունը, իսկ վերջին հատվածում անդրադառնում ենք «ոեխսի» նշանաբանությանը (սեմիոտիկային)՝ ներկայացնելով խոսույթային իմաստներն ու նպատակները (discursive meanings and goals):

⁹ Մեզ ծանոթ են «ոեխս» տիտղոսին նվիրված սակավաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնցում, սակայն, «ոեխսը» որպես քաղաքական խորհրդանիշ չի հանդիսանում հետազոտության կենտրոնական առարկան և բավարար չափով չի խնդրայնացվում՝ դիտարկվելով որպես լրացում հիմնական հետազոտական խնդիրների համատեքստում: Ավելին, հաճախ «ոեխսը» դիտարկվում է որպես Էրդոդանի ավտորիտար կառավարման բնույթի կողմնակի (որոշ դեպքերում՝ զեղարվեստական) դետալ: Տե՛ս օրինակ՝ Turgut H., *Governing through Hate: Discourse Strategies Used by the AKP Elites on Twitter to Justify the Decision to Withdraw from the Istanbul Convention*, *Medijska istraživanja* 28, br. 2, 2022, pp. 9-40; F., *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus. Yeni Türkiye Üzerine Tezler*, İstanbul, 2014, s. 44-51:

Տիտղոսները որպես խորհրդանիշներ քաղաքական մշակույթում

Անուններն ընդհանրապես և մասնավորապես՝ տիտղոսները (պատվանունները) պարզ խորհրդանիշներ չեն: Դրանք խորհրդանշում են կարգավիճակը, ձեռքբերումները և սոցիալական հարաբերությունները՝ որևէ սոցիալական համատեքստում¹⁰: Անունների խորհրդանշած իմաստները արդյունք են «սոցիալիզացիայի ընթացքում իրականացված բանակցությունների և մեկնաբանությունների (social negotiations and interpretations)»¹¹: Քաղաքական անունները՝ մականուններն ու տիտղոսները իշխանության կարևորագույն խորհրդանիշներից են: Թե՛ մարդկության պատմության ավելի վաղ շրջափուլերում, թե՛ ժամանակակից աշխարհում քաղաքական գործչի կամ առաջնորդի մականունը և տիտղոսը էական դեր են խաղում քաղաքական դաշտում՝ ինքնին խորհրդանշելով ուժի և իշխանության նյութականացումը որևէ սոցիալական հանրույթի ներսում¹²: Քաղաքական տիտղոսները հաճախ ծառայում են նաև որպես գաղափարական խորհրդանիշներ՝ ունենալով պատմական, մշակութային և սոցիալական կարևորություն: Հանդիսանալով իշխանության վերբալ խորհրդանիշներ՝ տիտղոսները կարևորագույն նշանակություն ունեն իշխանական հարաբերությունների (power communication) կազմակերպման գործում: Իշխանական հարաբերությունները, որոնք քաղաքական հաղորդակցության մի մասն են, գործում են տվյալ հանրույթի քաղաքական մշակույթի սահմաններում, որն, իր հերթին, քաղաքական խորհրդանիշների և պրակտիկաների համակարգ է¹³:

¹⁰ Sté u Leslie P., Skipper J., *Toward a Theory of Nicknames: A Case for Socio-Onomastics*, *Names*, 38:4, 1990, pp. 273-282:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Adams M., *Power, Politeness, and the Pragmatics of Nicknames*, *Names. A Journal of Onomastics*, 57:2, 2009, pp. 81-91; Бочаров В.В., *Имя как символ власти // Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии*, (ред. Бочаров В.В.), Том 1, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006, стр. 296-305.

¹³ *Political Culture*, Oxford Bibliographies, 11.01.2021,

<https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199756384/obo->

Քաղաքական համակարգում խորհրդանիշները տարաբնույթ, սակայն իրար փոխկապակցված գործառույթներ ունեն: Դրանք կարող են լինել նույնականացման միջոցներ՝ նպաստելով խմբային գիտակցության, համերաշխության և միասնական սոցիալական ընդհանրությանը պատկանելու զգացումի զարգացմանը¹⁴: Հանդիսանալով հավաքական ինքնության նշան՝ խորհրդանիշը որոշ դեպքերում վերածվում է այն կարևորագույն գործոնի, որը կառուցարկում է քաղաքական հանրույթներ: Բացի այդ, խորհրդանիշները կատարում են հանրային մոբիլիզացիայի և լեզվիտիմացման գործառույթներ:

Բոլոր նշված գործառույթները կարելի է հավաքական միավորել խորհրդանիշի ամենակարևոր՝ հաղորդակցական գործառույթի մեջ: Խորհրդանիշը առաջին հերթին ծառայում է որպես տեղեկատվության փոխանցման միջոց: Բ. Կոլոնիցկու խոսքով՝ հաճախ գաղափարական կարևոր տեքստերը ներթափանցում են զանգվածային գիտակցության մեջ ոչ միայն քաղաքական քարոզի միջոցով (որոնք այդ ծրագրերի ադապտացված տարբերակն են), այլև համապատասխան հայտնի խորհրդանիշներով¹⁵: Սակայն անկախ ունեցած գործառույթից՝ քաղաքական խորհրդանիշները իշխանության համար պայքարի գործիքներ են¹⁶: Մ. Լեոների խոսքով. «Մարդը մշտապես օգտագործել է խորհրդանիշները իշխանության համար պայքարում»¹⁷: Անհրաժեշտ

9780199756384-0201.xml (20.10.2023); Колоницкий Б. И., Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 года, СПб., 2001, стр. 11.

¹⁴ Колоницкий Б.И., նշվ. աշխ., էջ 11:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Պետք է նշել, որ կախված քաղաքական մշակույթից և քաղաքական պայմաններից՝ ուժեղանում և թուլանում են խորհրդանիշների տարբեր գործառույթները, իսկ նրանց հետ միասին նաև խորհրդանիշների կերտած սուբյեկտները:

¹⁷ Lerner, M., Constitution and court as symbols. Yale Law Review 46 (1937), p. 1290-1319, In Bobbs-Merrill Reprint Series in the Social Sciences, PS 167.

է հավելել նաև, որ խորհրդանիշները, որպես կանոն, օժտված են սրբազնությամբ (սակրալությամբ)¹⁸:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ խորհրդանիշների նշանակությունը մեծապես կախված է հանրային սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակից և, որպես դրա արդյունք, անհատական և հասարակական գիտակցության ռացիոնալիզացման աստիճանից¹⁹: Այլ կերպ ասած, այն, թե ինչպես են մարդիկ արձագանքում և վերաբերվում խորհրդանիշին, կախված է ոչ միայն գիտակցությունից, այլև զգացմունքներից²⁰: Որպեսզի մարդ կարողանա ստանալ և հասկանալ խորհրդանիշի իմաստը, «նա պետք է կարողանա «կարդալ» և «թարգմանել» դրանք, պետք է զգա և հասկանա»²¹: Այդ հարցում «օգնության են գալիս» մեդիաները, մտավորականությունը և այլ դերակատարներ, որոնք շարունակաբար կառուցարկում են խորհրդանիշների իմաստ(ներ)ը²²: Ընդ որում, խորհրդանիշները միաժամանակ կարող են տարբեր նշանակություններ և ընկալումներ ունենալ տարբեր «լսարանների» համար: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ խորհրդանիշների դերը հատկապես մեծանում է զգալի սոցիալական ու մշակութային կերպափոխումների ժամանակ (հեղափոխություններ, պատերազմներ, ընտրական գործընթացներ և այլն), որոնք իրենց հերթին ուղեկցում են քաղաքական մեծ փոփոխությունները²³:

Քանի որ խորհրդանիշները կարևոր դեր են խաղում հանրային ընկալումները ձևավորելու և անհրաժեշտ գաղափարական ուղերձները փոխանցելու գործում, ապա խորհրդանիշների գիտակցական

¹⁸ Տե՛ս Бочаров В.В., նշվ. աշխ.:

¹⁹ Бочаров В.В., նշվ. աշխ., էջ 298:

²⁰ Elder Ch., Cobb R., *The Political Use of Symbols*, New York, 1983, p. 37.

²¹ Колоницкий Б.И., նշվ. աշխ., էջ 12:

²² Hardy R., Webber D., Is It “President” or “president” of the United States, *Presidential Studies Quarterly* 38, no. 1 (2007), pp. 159-182, p. 162:

²³ Հաճախ քաղաքական պայքարի առանցքային մաս է կազմում խորհրդանիշների համար և դրանց շուրջ ընթացող պայքարը: Տե՛ս Колоницкий Б.И., նշվ. աշխ., էջ 13:

կերտմամբ զբաղվում են քաղաքական դաշտի տարբեր դերակատարներ և առաջին հերթին՝ իշխանությունը²⁴։ Այս իմաստով խորհրդանիշները հանդիսանում են Է. Հոբսբաումի առաջարկած «հայտնագործած ավանդույթներ» (invented traditions)։ Վերջինս նշում է, որ յուրաքանչյուր քաղաքական ուժ և համակարգ հասարակության գիտակցության մեջ որոշակի արժեքներ, վարքականոն և խոսույթային ուղերձներ ներդնելու համար կերտում է «ավանդույթներ», որոնք էլ, որպես կանոն, դրսևորվում են որոշակի խորհրդանիշների և դրանց հետ փոխկապակցված ծեսերի միջոցով, իսկ դրանց պարբերական կրկնությունն ապահովում է դրանց ֆորմալիզացումը, ծիսականացումն ու ինստիտուցիոնալիզացումը²⁵։ Անհրաժեշտ է նշել, որ նոր «ավանդույթների» կերտումն ու կառուցարկումը հատկապես հաճախ է տեղի ունենում այն հանրույթներում, որտեղ ընթանում են բավական մեծածավալ և արագ փոփոխություններ։ Ընդ որում, ինչպես նշում է Է. Հոբսբաումը, խորհրդանիշների կերտումը «տեղի է ունենում ոչ միայն «ավանդական» հանրույթներում, այլ այս կամ այն տեսքով ընթանում է նաև «ժամանակակից» հանրույթներում»²⁶։

Խորհրդանիշների կերտման և հանրայնացման գործում օգտագործվում են հանրույթի կուտակած «հին նյութը», որում պարունակվում է խորհրդանշական գործառույթների և հաղորդակցության լավ մշակված լեզու²⁷։ Այսինքն՝ դրանք այս կամ այն կերպ օգտվում են հանրության համար ընկալելի իմաստներից։

Հանրապետական Թյուրքիայի պատմությունը լի է ոչ միայն քաղաքական տարաբնույթ խորհրդանիշներով, այլև դրանց համար շա-

²⁴ Մրանց թվին են պատկանում պետական կառույցները, քաղաքական կուսակցությունները և գործիչները, հասարակական շարժումները, մտավորականությունը, բիզնես էլիտաները, իշխանական և մերձիշխանական մեդիան և այլն։

²⁵ Hobsbawm E., Introduction. Inventing Traditions, in *The Invention of Tradition* (ed. Hobsbawm E., Ranger T.), Cambridge University Press, 2012, pp. 1-14.

²⁶ Նույն տեղում։

²⁷ Նույն տեղում։

րունակական պայքարով, որոնք հաճախ կազմում են քաղաքական օրակարգի կենտրոնական դրվագները²⁸: Էրդոդանի «ռեխս» տիտղոսը կարելի է դիտարկել որպես վերոնկարագրյալ «հայտնագործված ավանդույթ», որը կերտվել և գործում է Թուրքիայի հարափոփոխ քաղաքական միջավայրում՝ տալով Էրդոդանի կերտած համակարգի գաղափարական ուրվագծերը: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում հակիրճ անդրադառնալ նաև այդ քաղաքական միջավայրին:

ԱԶԿ խորացող ավտորիտարիզմը Թուրքիայում

Էրդոդանի գլխավորած ԱԶԿ-ն 2002 թ. նոյեմբերին ձևավորեց խորհրդարանական մեծամասնություն՝ դառնալով Թուրքիայի իշխող ուժը: Դրան հետևած 20 տարիների ընթացքում էական փոփոխություններ են արձանագրվել Թուրքիայի քաղաքական համակարգում՝ փոխազդելով երկրում ընթացող սոցիալ-մշակութային գործընթացների հետ:

Անցնող քսանամյակը կարելի է պայմանական բաժանել երկու մասի՝ մինչ 2010-ականների սկիզբը և դրանից հետո: Կառավարման առաջին փուլում Էրդոդանն ու ԱԶԿ գործում էին համեմատաբար ժողովրդավարական քաղաքական միջավայրում, կառավարման համակարգում առկա էին զսպումների և հակակշռումների տարրեր մեխանիզմներ, իսկ իշխանական հոետորաբանությունն ու դավանած գաղափարախոսությունը պարունակում էին ազատականության որոշ մակերեսային տարրեր: Սակայն 2008 թվականից ի վեր և հատկապես 2010-ականներին աստիճանաբար Էրդոդանը տարրեր միջոցներով ամրապնդեց իր իշխանությունը, իսկ համակարգը վերածվեց լիարժեք անձնականացված ավտորիտարիզմի²⁹:

²⁸ St' u, օրինակ, Гегамян В.Г., Площадь Таксим и образы власти: урбанистическая реконструкция как средство и пространство коммуникации в кемалистской Турции, Клио, No 4(124), 2017, стр. 72-78:

²⁹ St' u Eissenstat H., Recep Tayip Erdoğan. From “illiberal democracy” to electoral authoritarianism (born 1953), in Dictators and Autocrats. Securing Power across Global Politics (ed. Larres K.), Routledge, 2022, pp. 367-383:

Մասնավորապես, սահմանադրական և օրենսդրական փոփոխությունների շնորհիվ 2018 թ. երկիրն անցավ սուպեր-նախագահական կառավարման համակարգի, որտեղ նախագահը, ըստ էության ունի գրեթե անսահմանափակ լիազորություններ: Մինչ այդ 2014 թվականին Էրդոդանը, նախապես փոխելով սահմանադրությունը, առաջին անգամ պատմության մեջ ուղիղ՝ ժողովրդական քվեարկությամբ ընտրվել էր Թուրքիայի նախագահի պաշտոնում, և շարունակում էր միջամտել երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը՝ չնայած դրա համար առկա սահմանափակումներին³⁰: Քաղաքական համակարգի մեկ այլ առանձնահատկությունը դարձավ Էրդոդանի կողմից համակարգի անձնականացումը, որն ուղեկցվում էր վերջինիս շուրջ անձի պաշտամունքի ձևավորմամբ³¹:

ԱԶԿ-ն իր հետագա հռետորաբանությունը հիմնականում կառուցեց իսլամական ազգայնականության գաղափարախոսության և պոպուլիզմի վրա³²: Այս առումով նշանակալի էր 2015 թվականը, երբ ԱԶԿ հռետորաբանությունը վերջնականապես դադարեց ներառական լինելուց՝ կենտրոնանալով գերազանցապես իսլամամետ և ազգայնական ընտրազանգվածների վրա: 2016թ. հուլիսի 15-ի ռազմական հեղաշրջման փորձի տապալումից հետո ուժեղացան ոչ միայն իշխանության ավտորիտար նկրտումները, այլև գաղափարական վերահսկողությունը: Այս շրջանում իշխանական հռետորաբանության հիմ-

³⁰ Մինչ 2017 թ. սահմանադրական փոփոխությունները Թուրքիայի նախագահին ընտրում էր խորհրդարանը, իսկ նախագահի լիազորությունները խիստ սահմանափակ էին:

³¹ Sertel Selçuk O., Hekimci D., Erpul O., The Erdoğanization of Turkish politics and the role of the opposition, Southeast European and Black Sea Studies, 19:4, 2019, pp. 541-564; Գեղամյան Վ., «Նոր ռեիսի ժամանակը». Ռ.Թ. Էրդոդանի անձի պաշտամունքը ժամանակակից Թուրքիայում, Ստրատեգ, 1 (1), 2018, էջ 101-111:

³² Sertel Yabancı B., At the Intersections of Populism, Nationalism and Islam: Justice and Development Party and Populist Reconfiguration of Religion in Politics, British Journal of Middle Eastern Studies, 50:2, 2023, pp. 351-375:

քում առանձնանում էր հատկապես ազգայնական և պահպանողական արժեքների շուրջ գաղափարական խոսույթը³³:

Արտաքին քաղաքականությունը դարձավ ավելի ծավալապատասկան, որի պրագմատիկ հիմքն ուղեկցվում էր Թուրքիայի սահմաններից դուրս գտնվող տարածքների հանդեպ հավակնությունները լեզիտիմացնող գաղափարախոսական տարբեր հայեցակարգերով³⁴: Ուժեղացվեց իշխանության վերահսկողությունը հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: Սահմանափակվեց մեդիայի գործունեությունը, թուրքական ավանդական և նոր մեդիաների շուրջ 2/3-ը դարձավ իշխանության համար վերահսկելի, ինչը հնարավորություն տվեց իշխանական գաղափարախոսությունը և խոսույթները դարձնել գերակա հանրային-քաղաքական կյանքում³⁵:

«Ռեիս» տիտղոսի կերտումը

«Ռեիս» տիտղոսի հիմքում թուրքերեն «ռեիս» (reis) բառն է, որն իր հերթին փոխառություն է արաբերեն «رئيس» (ռա-իս) բառից: Արաբերենում «ռա-իս»-ը նշանակում է «գլուխ, ղեկավար, առաջնորդ, նախագահ»³⁶: Իսլամական ավանդույթում այն կիրառվել է նաև որպես որոշակի խմբի (քաղաքական, կրոնական, իրավական, ցեղային կամ այլ) ղեկավարի տիտղոս³⁷: Միջնադարում այն փոխառվել է օսմաներենում՝ պահպանելով թե՛ սկզբնական իմաստը, թե՛ ստանալով մի

³³ St' u Yilmaz I., Bashirov G., The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey, *Third World Quarterly*, 39:9, 2018, pp. 1812-1830:

³⁴ Arisan M., Populism, victimhood and Turkish foreign policy under AKP rule, *Turkish Studies*, 23:5, 2022, pp. 681-700.

³⁵ Demir V., Freedom of the Media in Turkey Under the AKP Government, in *Human Rights in Turkey. Assaults on Human Dignity* (ed. Aydin H., Langley W.), Springer, 2021, pp. 51-88.

³⁶ لسان العرب لابن منظور، رئيس، arabiclexicon.hawramani.com (20.10.2023).

³⁷ «Ռաիս» տիտղոսը հայտնի է դեռևս նախաիսլամական շրջանից և իսլամական պատմության տարբեր փուլերում կիրառվել է տարբեր իմաստներով՝ թե՛ որպես որոշակի պաշտոնի գործառույթը սահմանող բառ, թե՛ որպես տիտղոս-պատվանուն: St' u RĀ'ĪS, *Encyclopedia of Islam*, Volume VIII, E. J. Brill, 1995, էջ 402:

քանի նոր իմաստներ: Մասնավորապես, Օսմանյան կայսրությունում «ռեիս»-ն օգտագործվել է որպես տիտղոս քաղաքական որոշ պաշտոնների համար, ինչպես նաև հաճախ տրվել է որպես պատվանուն օսմանյան նավատորմի³⁸ կամ ձկնորսական նավերի կապիտաններին³⁹: Ժամանակակից թուրքերենում «ռեիս»⁴⁰ բառն ունի մի քանի հիմնական իմաստ: Գրական լեզվում այն նշանակում է ղեկավար, առաջնորդ, ինչպես նաև կապիտան, նավաստի⁴¹: Խոսակցական թուրքերենում այն ունի մի քանի այլ իմաստներ ևս. շատ հաճախ «ռեիս» են կոչում ընտանիքի հորը, տոհմի նահապետին (aile reisi), իսկ ժարգոնում այն տարածված դիմելաձև է⁴²:

1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից և մեծածավալ արդիականացման մեկնարկից հետո «ռեիս» տիտղոսը կորցրեց օսմանյան շրջանում ունեցած քաղաքական լայն կիրառությունը, սակայն մնաց «քաղաքական թուրքերենում»: Մասնավորապես, այն պահպանվել էր «ռեիս-ի ջումհուր» (reis-i cumhur (կամ reiscumhur) – թուրքերեն բառացի՝ ժողովրդի ղեկավար) երկարմատ բառի մեջ, որը նշանակում է հանրապետության նախագահ⁴³: Հանրապետության պատմության առաջին երկու տասնամյակներում այս եզրն էր կիրառվում Թուրքիայի նախագահի պաշտոնի համար: Ավելի ուշ շրջանում

³⁸ Օրինակ՝ հայտնի ծովակալ և քարտեզագիր Փիրի Ռեիսը (Piri Reis):

³⁹ Ստորև ներկայացնենք օսմանյան շրջանում «ռեիս» բառի կիրառության մի քանի օրինակ՝ «reis ül-küttab» (կամ «reis efendi») - Օսմանյան պետության կայսերական դիվանի ղեկավար, ավելի ուշ շրջանում՝ արտգործնախարար, «reis-i etibbâ» - օսմանյան պալատում գլխավոր բժիշկ, «reis-i ruhani» - ոչ մուսուլմանական կրոնական հանրույթը ղեկավարող հոգևորական, «reis-i tirendazan» - աղեղնավորների ղեկավար, «reis paşa» - ռազմական դատարանի ղեկավար, «reisü'l-ulema» - ամենափորձառու գիտնականներին տրվող պատվանուն: Տե՛ս REİS, Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com/s/RE%C4%BOS> (20.10.2023):

⁴⁰ Խոսակցական թուրքերենում երբեմն հանդիպում է նաև «reyis» տարբերակը:

⁴¹ Reis, Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (20.10.2023):

⁴² Թուրքերեն ժարգոնում այն կիրառվում է անգլերեն ժարգոնում հանդիպող «boss» կամ «governor» իմաստներով: Տե՛ս Koru S., նույն տեղում:

⁴³ Հանդիպում է նաև «cumhurreisi» տարբերակը:

այդ իմաստով սկսեց ավելի հաճախ կիրառվել «cumhurbaşkanı» եզրույթը, որում արաբերեն «ռեիսը» փոխարինվել էր թյուրքարմատ «başkan» (թուրքերեն՝ գլուխ, ղեկավար) բառով⁴⁴: Այս փոփոխության արդյունքում «ռեիսը» թուրքական քաղաքական լեզվում դադարեց ունենալ լայն կիրառություն, սակայն ժամանակի ընթացքում ձեռք բերեց մի քանի նոր՝ ավելի նեղ իմաստներ: Մասնավորապես, այն սկսեց կիրառվել աջակողմյան ազգայնական և հատկապես պանթյուրքիստական «գաղափարապաշտների» շարժման (ülküçüler) շրջանակներում որպես «ղեկավար», «առաջնորդ» բառերի հոմանիշ⁴⁵:

Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի համար «ռեիս» տիտղոսի կիրառության հստակ մեկնարկի ժամանակը հայտնի չէ: Ըստ թուրքական մեդիայում առկա հրապարակումների, որոնք հղում են կատարում Էրդողանի հետ Ստամբուլի քաղաքապետության շրջանում աշխատած անձանց, Էրդողանին «ռեիս» մականունով սկսել են դիմել իր թիմակիցները 1990-ականների կեսերից⁴⁶: Կան որոշ վկայություններ, որ Էրդողանին «ռեիս» մականունը տրվել է ավելի վաղ՝ դեռևս ակտիվորեն ֆուտբոլով զբաղվելու տարիներին ցուցաբերած առաջնորդական

⁴⁴ Թեև դժվար է նշել այս փոփոխության ստույգ ժամանակը, սակայն առնվազն 1940 թվականից «cumhurbaşkanı» բառը հանդիպում է մամուլում «reis-i cumhur» բառի հետ միաժամանակ: Ա. Մենդերեսի վարչապետության տարիներին (1950-1960 թթ.) մի շարք փոփոխություններ տեղի ունեցան, որոնք միտված էին վերադարձնելու օսմանյան շրջանի և իսլամի հետ կապված քաղաքական և մշակութային ժառանգությունը (օր.՝ իսլամական աղթականչը (ազանը) նորից հնչեց արաբերենով): Այդ փոփոխությունների շարքում էր նաև «reis-i cumhur» ձևի վերադարձը կիրառության մեջ: Ռազմական հեղաշրջումներից հետո «cumhurbaşkanı» բառը դարձավ ամենակիրառականը՝ դուրս մղելով «reis-i cumhur»-ը:

⁴⁵ Ազգայնականների ձևավորած աստիճանակարգային ցանցում «ռեիս» պատվանունը տրվում է խմբի կամ որևէ այլ կառուցվածքային միավորի ղեկավարին: Բացի այդ, այդպես է դիմում «գաղափարապաշտների» յուրաքանչյուր անդամ աստիճանակարգում իրենից բարձր գտնվողին:

⁴⁶ Yalçın S., “Reis Erdoğan”, Sözcü, 09.10.2015, <https://www.sozcu.com.tr/2015/yazarlar/soner-yalcin/reis-erdogan-954875/> (20.10.2023):

կարողությունների համար⁴⁷: «Ռեիսից» բացի Էրդողանն ունեցել է նաև այլ մականուններ, որոնք վերջինիս քաղաքական գործունեության վաղ շրջանում ևս օգտագործվել են (դրանցից առավել հայտնի են «բոյով մարդ» (uzun adam), «մեծ վարպետ» (büyük usta), «իմամ Բեկենբաուեր» և ևս մի քանիսը)⁴⁸:

2002 թ. ԱԶԿ իշխանության գալուց և աստիճանական կերպով քաղաքական դաշտի գլխավոր դերակատարի վերաճելուց հետո Էրդողանի համար կիրառվող մականունները դարձան հասանելի նաև հանրությանը: Չանգվածային մեդիայում կարելի էր հանդիպել տարբեր համատեքստերում Էրդողանի համար կիրառված մականուններին: Որոշակի փուլից իշխանությունը սկսեց «անուղղակի» կերպով մասնակցել այդ գործընթացին՝ խրախուսելով հստակ խոսույթների և պատումների տարածումը: Այս գործընթացի մի վառ օրինակ կարելի է հանդիպել 2011 թ. խորհրդարանական ընտրություններում: ԱԶԿ պաշտոնական կայքում զետեղված պատկերասրահը ներկայացնում է վերոնշյալ ընտրություններում կուսակցության տարած հաղթանակից հետո գլխավոր պարբերականների տիտղոսաթերթերի հավաքածուն, որտեղ մերձիշխանական օրաթերթերում Էրդողանի համար մեծամասամբ կիրառվում է «վարպետ» (usta) տիտղոսը (օր.՝ «Ուստայի հաղթանակը», «Բարի ընթացք, ուստա՛», «Այո ուստային», «Քվեատուփի ուստան» և այլն)⁴⁹:

Իշխող վերնախավի կողմից «Ռեիս» անվան և տիտղոսի զիտակցված հանրայնացումը սկսվել է 2013-2014 թվականներից, ինչը համընկնում է Թուրքիայում իշխանության կողմից ավտորիտար կառավարման ձևի և Էրդողանի շուրջ կառուցված անձնականացված քաղաքական համակարգի (personified political system) ներդրման և դրա

⁴⁷ Oğuz C., նշվ. աշխ.:

⁴⁸ Տե՛ս օրինակ՝ Besil H., Özbay Ö., R. Tayyip Erdoğan. Bir Liderin Doğuşu, İstanbul, 2017:

⁴⁹ Տե՛ս AK Parti'nin başarısı manşetlerde, AK Parti, 14.06.2018, akparti.org.tr/galeriler/foto-galeri/ak-parti-nin-basarisi-mansetlerde-2018-06-14-00-00-00/ (20.10.2023):

զարգացման հետ: Հենց այդ շրջանում են ԱԶԿ և նախագահ Էրդոդանի կողմնակիցները սկսում վերջինիս հրապարակայնորեն հաճախակի դիմել «ռեիս» տիտղոսով:

«Ռեիսի»՝ որպես Էրդոդանի կանոնական կերպարի խորհրդանիշի հանրայնացման ժամանակի առումով հետաքրքրական է մերձիշխանական ազդեցիկ լրագրող Հիլալ Քափլանի 2014 թ. «Սաբահ» օրաթերթի իր սյունակում գրած հոդվածը, որը վերնագրված է «*Ինչպե՞ս Թայիփը դարձավ Ռեիս*»:⁵⁰ Հոդվածում լրագրողը նշում է, որ «ռեիս» տիտղոսը Էրդոդանի համար կիրառվում է «հատկապես վերջին երկու տարիներին»: Ընդ որում *masi* հոդվածի սկզբում Քափլանը արձանագրում է, որ Էրդոդանը նախորդիվ մերժել է հանրության կողմից իրեն վերագրվող «baba» (թուրքերեն՝ հայր) պատվանունը, իսկ ներկայումս կիրառվող «ռեիս»-ի օգտագործումը համարում է օրինաչափ, քանի որ «Էրդոդանի դեմ հարձակումները շատացել են»⁵¹: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ լրագրող Քափլանը համարվում է ԱԶԿ իշխանության վարած քարոզչական քաղաքականության կազմակերպիչներից և իշխանական հիմնական խոսափողներից մեկը⁵², ապա վերջինիս գրած այս հոդվածը կարելի է համարել իշխանությունների կողմից «ռեիս» պատվանվան հանրայնացման քաղաքականության վկայություններից մեկը: Կարևոր է նաև նշել սյունակի հայտնվելու ժամանակը. այն գրվել է 2014 թ. մարտին: Նույն թվականի օգոստոսին Թուրքիայում տեղի ունեցան նախագահական ընտրություններ, որոնք, ինչպես արդեն նշվեց, առաջինն էի հանրապետության պատմության մեջ, որոնցում նախագահին ընտրվում էր ոչ թե խորհրդարանի, այլ

⁵⁰ Kaplan H., Tayyip nasıl 'Reis' oldu?, Sabah, 17.03.2014, <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/03/17/tayyip-nasil-reis-oldu> (20.10.2023):

⁵¹ Kaplan H., նույն տեղում:

⁵² Danforth N., The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond, Washington Institute for Near East Policy, March 2020, PN 77, 26.03.2020, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/outlook-turkish-democracy-2023-and-beyond> (20.10.2023) □

ուղիղ՝ ժողովրդի կողմից: Ուստի ընտրություններից մի քանի ամիս առաջ Քափլանի կողմից գրված այունակը կարելի է համարել նաև նախընտրական պայքարում Էրդողանի նոր կերպարի ամբողջացման և հանրայնացման փորձ:

Այս վարկածը ավելի է հիմնավորվում, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ 2014 թ. նախագահական ընտրություններին ընդառաջ պետական և իշխանական խոսույթում ևս սկսեց կիրառվել հնացած «cumhuriyet» եզրը, ընդ որում դրանում առանձնացնելով «ռեիս» արմատը⁵³: Այսպես, նախընտրական շրջանում ԱԶԿ տեղական մարմինները ակտիվորեն տարածում էին «Նոր **Թուրքիայի** ժողովրդի նոր **ռեիսը**» կարգախոսը՝ դարձյալ առանձնացնելով և ընդգծելով «ռեիս» բառը»⁵⁴ (տե՛ս *Նկար 1*): Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում գործածության մեջ է հայտնվում նաև «reisçi» (բառացիորեն՝ ռեիսական, ռեիսի հետևորդ) բառը, որը խոսակցական թուրքերենում օգտագործվում է որպես Էրդողանի կողմնակցի հոմանիշ⁵⁵: Կարող ենք ար-

⁵³ Էրդողանը 2014 թ. նախընտրական քարոզարշավի ժամանակ հաճախ կրկնում էր հետևյալ խոսքերը. «Առաջին անգամ ժողովուրդը ընտրելու է իր նախագահին, իր ղեկավարին: Պետության ղեկավարին, **ժողովրդի ռեիսին**, գերագույն հրամանատարին, այսինքն՝ **Թուրքիայի** Հանրապետության նախագահին օգոստոսի 10-ին դուք եք որոշելու...: **Ժողովրդի ռեիսին**, նախագահին որոշելը ձեր իրավունքն է»: Տե՛ս Hani herkesin cumhurbaşkanı olacaktın?, Cumhuriyet, 05.07.2014, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/hani-herkesin-cumhurbaskani-olacaktin-90819> (20.10.2023):

⁵⁴ Türkiye'nin reisi Recep Tayyip Erdoğan!, Sözcü, 04.07.2014, <https://www.sozcu.com.tr/2014/gundem/turkiyenin-reisi-tayyip-548526/> (20.10.2023):

⁵⁵ Օրինակ՝ լրագրող Ղադիան Ըրաքը «ռեիսչի» եզրը հավասարեցնում է «Էրդողանական» բառին. «Այսօր ռեիսականություն կոչվածը ամբողջությամբ բաղկացած է Էրդողանի անձում մարմնավորված պետությունից և դրա գործադիր մարմինը հանդիսացող կուսակցությունից»: Տե՛ս Her ulusalci bir gün mutlaka reisçi olacak!, Diken, 09.08.2022, <https://www.diken.com.tr/her-ulusalci-bir-gun-mutlaka-reisci-olacak/> (20.10.2023): Տե՛ս «ռեիսչի» բառի կիրառության այլ օրինակներ՝ 'Reisçi' rektörün yerine TÜRGEV'in üniversitesinden atama, Sözcü, 24.06.2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/reisci-rektorun-yerine-turgev-universitesinden-atama-5891797/> (20.10.2023), Ortası yok: Ya Reisçi olacaksın ya da Ekremci, Hürriyet, 28.06.2019, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-hakan/ortasi-yok-ya-reisci-olacaksin-ya-da-ekremci-41257479> (20.10.2023):

ձանագրել, որ 2014 թ. նախընտրական փուլից ի վեր սկսվում է «ռեիս» տիտղոսի կիրառման ինտենսիվության և ծավալների աճ: Իսկ 2015 թվականին ընդդիմադիր լրագրող Սոներ Յալչընը նշում էր, որ «մեդիայում բոլորը գիտեն, որ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանին Ստամբուլի քաղաքապետ լինելու ժամանակաշրջանից սկսած «ռեիս» են կոչում: ԱԶԿ ներսում էլ Էրդողանի անունը «Ռեիս» է»: Եթե նույնիսկ մեդիայում բաց չգրվի, «ռեիս» ասելով հասկանում ենք Էրդողան»⁵⁶: Կարելի է ասել, որ արդեն 2015 թվականին «ռեիս» տիտղոսը լայնորեն ընդունված էր համարել որպես Էրդողանի հայտնի մականուններից առնվազն մեկը⁵⁷:

«Ռեիս» տիտղոսի խորհրդանշական հանրայնացման վառ դրսևորումներից էր 2017 թվականի մարտին՝ սուլայեր-նախագահական համակարգին անցման համար կազմակերպված սահմանադրական հանրաքվեից առաջ թողարկված «Ռեիս» գեղարվեստական ֆիլմը, որը երեք մասերով ներկայացնում էր Էրդողանի քաղաքական կենսագրությունը⁵⁸, ինչպես նաև հրատարակված բազմաթիվ գրքերը, հոդվածները և այլն:

⁵⁶ Yalçın S., նույնը:

⁵⁷ Իշխանության կողմից «ռեիս Էրդողանի» կերպարի հանրայնացման ժամանակի մասին է վկայում նաև մեկ այլ փաստ: Թուրքական Antoloji.com բազմամիլիոնանոց առցանց հարթակում, որը հանդիսանում է թուրքալեզու բանաստեղծների և ստեղծագործողների համար յուրահատուկ սոցիալական ցանց, մինչև 2015 թվականը «ռեիսին» նվիրված տասնյակ բանաստեղծություններ են գրվել, որոնց ճնշող մեծամասնությունը անդրադառնում էր ազգայնական ու ազգայնամոլական գործիչներին: Եվ միայն 2015 թվականից հետո հայտնված մի քանի տասնյակ բանաստեղծություններն են, որոնց վերնագրում հիշատակվում է «ռեիս» բառը և որոնք նվիրված են նախագահ Էրդողանին (տե՛ս <https://www.antoloji.com/arama-detay/sayfa-1/?yer=2&arama=reis>, Antoloji, (20.10.2023)):

⁵⁸ Չնայած գործադրված քարոզչական ջանքերին՝ ֆիլմը չկարողացավ ապահովել մեծ դիտումներ և դարձավ քննադատությունների թիրախ: Տե՛ս Akyol M., Coming soon: Erdogan 'The Chief', Al Monitor, 13.02.2017, <https://www.al-monitor.com/originals/2017/02/turkey-erdogan-movie-boost-cult-personality.html> (20.10.2023):

2013-2014 թթ. մեկնակետից սկսած շուրջ մեկ տասնամյակի ընթացքում «ռեիսը» վերածվում է Էրդողանի հիմնական տիտղոսին: Այդ գործընթացի ամբողջացման խոսուն վկայությունները կարելի է գտնել 2023 թ. մայիսի արտահերթ նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների քարոզարշավի ժամանակ: Ստորև բերենք մի քանի օրինակ: Նախընտրական շրջանի քարոզչական նյութերում (պաստառներ, կարգախոսներ, հոլովակներ և այլն) պարբերաբար օգտագործվում էր «ռեիս» պատվանունը (տե՛ս *Նկար 2*): Նույն ժամանակաշրջանում ԱԶԿ քարոզչական պաշտոնական հոլովակներից մեկը, որը նվիրված էր Էրդողանի անձի փառաբանմանը, վերնագրված էր «*Այս աշխարհում ինձ համար միակ հեղինակությունը Ռեիսն է*» (Bu Alemde Reisi Tek Geçerim), իսկ երգի հոլովակում «ռեիս» բառի հիշատակման ժամանակ ցուցադրվում են Էրդողանին պատկերող պաստառները⁵⁹: Նախընտրական արշավի շրջանակներում ԱԶԿ երիտասարդական կազմակերպությունը պատրաստել էր ևս մեկ քարոզչական հոլովակ, որը դարձյալ նվիրված էր Էրդողանի անձի և գործունեության փառաբանմանը և վերնագրված էր «*Դե՛, Ռե՛իս, ևս մեկ անգամ*» (Haydi Reis, bir daha)⁶⁰: Նույն ժամանակահատվածում Էսփիշեհի քաղաքում ԱԶԿ տեղական մարմինի կազմակերպած նախընտրական միջոցառումը կոչվում էր «Հավատարմության հանդիպում Ռեիսին» (Reis'e Vefa Buluşması), որի ընթացքում Էրդողանը հեռախոսակապով ելույթ ունեցավ ներկաների առջև⁶¹: Նման օրինակները բազմաթիվ են և հանդիպում էին Թուրքիայի ամբողջ տարածքում:

⁵⁹ Երգի բառերը ևս երկիմաստ են և ունեն նմանություն Էրդողանի քաղաքական գործունեության առանձին դրվագների հետ: Հոլովակում պարբերաբար ցուցադրվում է նաև «Ծափա» նշանը: Տե՛ս Bu Alemde Reisi Tek Geçerim | Yeni Şarkı | AK Parti, YouTube.com, 23.05.2023 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=dXoB4O8EplE> (20.10.2023):

⁶⁰ Haydi Reis bir daha Güldür sen yüzümüzü, Twitter.com, 15.05.2023, <https://twitter.com/akgencistanbul/status/1658130868249022465> (20.10.2023):

⁶¹ Միջոցառմանը մասնակցում էր նաև Թուրքիայի էներգետիկայի և բնական ռեսուրսների նախարար Ֆ. Դյոնմեզը: Տե՛ս Cumhurbaşkanı Erdoğan, Eskişehir'deki

«Ռեիս» տիտղոսի առանձնահատուկ՝ կիսապաշտոնական կարգավիճակի մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ իշխանության գործող և նախկին տարբեր ներկայացուցիչներ օգտագործում են այն էրդողանի մասին խոսելիս⁶²: Այս առումով հիշատակության է արժանի 2017 թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի խորհրդարանում արձանագրված հետևյալ բանավեճը: Գլխավոր ընդդիմադիր՝ Հանրապետական ժողովրդական կուսակցության (ՀԺԿ) պատգամավոր, խորհրդարանի փոխխոսնակ Լևենթ Գյոքը խորհրդարանական քննարկումների ժամանակ, նշելով էրդողանի կողմից ժողովրդավարական կառավարման դեմ քայլերը, ասաց հետևյալը. «Նախագահին «ռեիս» են դիմում, իսկ նա, ում դիմում են «ռեիսով», ձեռքով ողջունում է: Ռեիսը լինում է ցեղային կառավարման դեպքում: Մենք ցեղային կառավարման մեջ ենք»: Ընդդիմադիրների այս բողոքին պատասխանեց իշխող ԱԶԿ պատգամավոր, խորհրդարանի մյուս փոխխոսնակ Մեհմետ Նաջի Բոսթանջըն՝ փաստացի ընդունելով «ռեիս» տիտղոսի գոյությունը և պաշտպանելով այն. «Պարոն Գյոքը «ռեիս» բառին տարբեր իմաստներ է վերագրում: Արգոյում, իհարկե, գիտենք, որ կան նման իմաստներ, սակայն վստահ եմ, որ պարոն Գյոքը պատմության գրքերից տեղյակ է, որ մեր հանրապետության հիմնադիր Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքին ասել են «ռեիսիջումհուր»:

"Reis'e Vefa Buluşması"na telefonla bağlandı, Anadolu Ajansı, 26.05.2023, <https://www.aa.com.tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-eskisehirdeki-reise-vefa-bulusmasina-telefonla-baglandi/2906861> (20.10.2023):

⁶² Տե՛ս, օրինակ, Mehmet Metiner'den "Yalnız Kurt" eleştirisi: Kendini "Erdoğan sevdalısı" olarak tanıtan birinin verdiği cevap Reis adına üzücü, T24, 15.10.2022, <https://t24.com.tr/haber/mehmet-metiner-den-yalniz-kurt-elestirisi-kendini-erdogan-sevdalisi-olarak-tanitan-birinin-verdigi-cevap-reis-adina-uzucu,1065942> (20.10.2023):

Նկար 1. 2014 թ. ԱԶԿ քարոզչական պաստառներից մեկը, որի վրա գրված է «Նոր **Թուրքիայի** ժողովրդի նոր **ռեիսը**»:

«Riyaseti cumhûriyye»-ն (թուրքերեն՝ հանրապետություն (բառացի՝ ժողովրդապետություն)) նույնպես մեր ոչ վաղ անցյալում կիրառվող արտահայտություններից է: Այստեղ «ռեիս» բառը նվաստացուցիչ իմաստով կիրառելու փոխարեն, բոլորիս դիտանկյունից ավելի ճիշտ կլինի ընկալել այն իր համարժեք պատմական իմաստով⁶³: Վերոնշյալ օրինակում, փաստացի, իշխանության ներկայացուցիչը ոչ միայն ընդունում է, որ «ռեիսը» լիարժեք կիրառելի է Էրդողանի համար, այլև այն դնում է Աթաթյուրքի կերպարի հետ համեմատության մեջ՝ այդպիսով հավելյալ իմաստ և լեզվատիմություն հաղորդելով «ռեիս» տիտղոսին:

Էրդողանի «ռեիս» տիտղոսը չի ստացել որևէ պաշտոնական իրավական կարգավիճակ, թեև թուրքական քաղաքական մշակույթում առկա են նմանօրինակ երկու դեպքեր: Դրանք կապված են հանրապետության հիմնադիր նախագահ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի և երկրորդ նախագահ Իսմեթ Ինոնյուի հետ: Երկու քաղաքական գոր-

⁶³ N'olmuş Erdoğan'a "reis" diyorsak Atatürk'e de "reiscumhur" deniyordu, Oda TV, 24.10.2017, <https://www.odatv4.com/siyaset/nolmus-erdogana-reis-diyorsak-ataturke-de-reiscumhur-denyordu-125952> (20.10.2023):

ծիչներն էլ ունեցել են պաշտոնական տիտղոսներ, որոնք փաստացի հանդիսանում էին վերջիններիս անձի պաշտամունքի և ավտորիտար իշխանական համակարգի բաղկացուցիչ մասը: Այսպես, Մուսթաֆա Քեմալի «Աթաթյուրք» (Atatürk – թուրքերի հայր) ազգանունը, ըստ էության, նրա տիտղոսն էր, որը կիրառվում էր սկսած 1934 թվականից⁶⁴: 1938 թ. նոյեմբերին գալով իշխանության՝ Իսմեթ Ինոնյուն նույն տարվա դեկտեմբերին չժԿ արտահերթ համաժողովում ստացավ «Ազգային շեֆ» (Milli Şef) պաշտոնական տիտղոսը⁶⁵: Ընդ որում, Ինոնյուն «Ազգային շեֆ» հռչակելու որոշումը չժԿ համագումարը հիմնավորեց հետևյալ կերպ. «Բոլոր երկրներում, և հատկապես այնտեղ, ուր վերջերս ընդունվել է բազմակուսակցական համակարգ, ազգային շեֆի դերը շատ կարևոր է: Քանի որ հենց ազգային շեֆն է, որ պետք է ձևակերպի քաղաքական մտքերն ու կատարելագործի դրանք որպես սկզբունքներ, արմատավորի դրանք քաղաքական խավի ուղեղներում և շարունակաբար քաղաքականապես կրթի մարդկանց»⁶⁶: Այս հիմնավորման մեջ նկատելի է, որ տիտղոսը դիտարկվում էր ոչ որպես սոսկ պատվանուն, այլ որոշակի գործառույթով օժտված գործոն:

Ներկայումս չնայած պաշտոնական կարգավիճակի բացակայությանը՝ «ռեիսը» փաստացի ծառայում է որպես ոչ պաշտոնական պատվանուն, իսկ իշխանությունը լծված է այդ պատվանունով ստեղծված Էրդոհանի կերպարի շարունակական հանրայնացմանը և

⁶⁴ Անհրաժեշտ է նշել, որ Աթաթյուրքի անձի պաշտամունքի կերտումը սկսվել է շատ ավելի վաղ՝ 1920-ականների երկրորդ կեսից: Մինչև 1934 թ. ազգանունների մասին օրենքի ընդունումը Քեմալի համար հաճախ կիրառվում էր «ղագի» (թուրքերեն՝ gazi – հայրենիքի կամ կրոնի համար պատերազմի հերոս) տիտղոսը, որը բխում էր իսլամական ավանդույթից: Տե՛ս Zürcher E. J., In the name of the father, the teacher and the hero. The Atatürk personality cult in Turkey, in Political Leadership, Nations and Charisma (ed. Ibrahim V., Wunsch M.), Routledge, 2012, pp. 129-142:

⁶⁵ Տե՛ս Գեղամյան Վ., «Երկրորդ մարդը». անձի պաշտամունքը և միջկուսակցական պայքարը Թուրքիայում 1938-1950 թթ., Արևելագիտության հարցեր, հ. X, 2015, էջ 76-96:

⁶⁶ Նույն տեղում:

որպես խորհրդանիշ՝ դրա ֆորմալիզացմանն ու սրբազնության պաշտպանությանը: Ավելորդ չէ նշել նաև, որ «ռեխ» տիտղոսի լայն հանրայնացմանը նպաստում են Էրդողանին ընդդիմադիր ուժերի և գործիչների կողմից այդ անվան բացասական իմաստով հաճախակի կիրառությունները:

«Ռեխի» խորհրդանիշի սրբազնության մասին է վկայում հետևյալ դեպքը: 2018 թ. Անկարայի դատախազությունը գործ էր հարուցել գիտնական Ջենք Յիդիթերի դեմ «նախագահին վիրավորելու համար»: Հարուցված գործի առիթը Յիդիթերի կողմից 2016 թ. հոկտեմբերին իր սոցցանցային էջերից մեկում արված հետևյալ գրառումն էր. «Նախկինում ռեխ ասելիս մտքիս Թեմել ռեխն (*Թեմել նավաստի*⁶⁷ – Վ. Գ.) էր գալիս, սակայն հիմա մտքիս արդեն մի *** (կոպիտ հայեոյանք) է գալիս»: Թեև հեղինակը գրառման մեջ որևէ կերպ չէր նշել Էրդողանի անունը և գործի հարուցումից հետո պնդել էր, որ «ռեխը Թուրքիայում տարածված մականուններից մեկն է»⁶⁸ և նա նկատի չի ունեցել Էրդողանին, սակայն, այնուամենայնիվ, դատախազությունը մեղավոր էր ճանաչել Յիդիթերին: Իր հիմնավորման մեջ դատախազությունը նշել էր, որ «հայտնի իրողություն է, որ նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի համար իր համակիրների կողմից տրված **«ռեխ» տիտղոսը ժամանակի հետ նույնացվել է Էրդողան անվան հետ...** Անհնար է, որ կասկածյալը չիմանար դա»⁶⁹: Արդյունքում գիտնականը դատապարտվեց շուրջ մեկ ու կես տարվա ազատազրկման: Այս դեպքը խոսուն վկայությունն է, որ «ռեխ» պատվանունը ոչ միայն լիարժեք դի-

⁶⁷ Թեմել Ռեխը (Temel Reis) ամերիկյան հայտնի մուլտֆիլմի՝ «Popeye the Sailor Man» գլխավոր հերոսի թուրքերեն անունն է:

⁶⁸ Dr. Cenk Yiğiter: Demokrasilerde reislik, führerlik olmaz, Evrensel, 17.05.2018, <https://www.evrensel.net/haber/352707/dr-cenk-yigiter-demokrasilerde-reislik-fuhrerlik-olmaz> (20.10.2023):

⁶⁹ Savcılık iddianamesi: 'Reis'in Erdoğan olduğunun bilinmemesi imkansız, SOL, 01.02.2018, <https://haber.sol.org.tr/toplum/savcilik-iddianamesi-reisin-erdogan-oldugunun-bilinmemesi-imkansiz-227161> (20.10.2023): Հատկանշական է նաև, որ դատախազությունը գործը հարուցել էր Անկարայի համալսարանի ուսանողներից մեկի դիմումի հիման վրա:

տարկվում է որպես իշխանության և Էրդոդանի հոմանիշ, այլև որպես իշխանության խորհրդանիշ պետության կողմից պաշտպանության տակ է վերցված:

Էրդոդանի «ռեխս» տիտղոսի տարածման և հանրայնացման հիմնական աղբյուրը հանդիսանում է պետական-իշխանական քարոզչությունը: 2014 թվականից ի վեր իշխանական քարոզչության միջոցով «ռեխս» տիտղոսը սկսում է ստանալ անհրաժեշտ խորհրդանշական և գաղափարական լիցքերը: Ընդ որում, իշխանական հաղորդակցության գործընթացում հանրությունը ևս արագ յուրացրել է «ռեխս» անունը և այդպիսով այն իսկապես վերածվել է Էրդոդանի համար կիրառվող ժողովրդական անվան: Այս հանգամանքը կարևոր է, քանի որ ինչ-որ պահից իշխանությունը դադարել է լինել անվան հանրայնացման միակ աղբյուրը: Այդպիսով, ժողովուրդը ևս մասնակից է Էրդոդանի կերպարի ստեղծմանը: Այս առումով հիշատակության է արժանի պետական «Անադոլու» լրատվական գործակալության քարոզչական նյութերից մեկը, որում ներկայացվում են 2016 թ. հուլիսին տեղի ունեցող ռազմական հեղաշրջման փորձից հետո մի քանի շաբաթ ձգվող ժողովրդական ցույցերի մասնակիցները: Վերջիններից մեկը, ըստ «Անադոլուի», նշում է. «**Ռեխսն** ինչ ասի, դա է [լինելու]: Ասեց դուրս եկեք, դուրս եկանք [փողոցներ]: Վերջում եթե մահ էլ լինի, չենք հրաժարվելու: **Ռեխսի** ասածը չանել չկա: Չենք թողնի, որ այդպես հեշտությամբ մեր նախագահը թևաթափ լինի»⁷⁰: Ժողովրդական ցույցերի մեկ այլ մասնակից նշում է. «Դավաճանական հեղաշրջման փորձից սկսած մեր **ռեխսի** հրամանով փողոցներ դուրս գալով՝ պաշտպանեցինք մեր հայրենիքը»⁷¹: «Ռեխս» տիտղոսի լայն ժողովրդականության մասին են վկայում հանրային ինքնաբուխ կամ կազմակերպված բողոքի գործողությունները, որոնց ընթացքում սոցիալական որևէ խնդիր լուծելու խնդրանքով Թուրքիայի քաղաքացիները դիմում են նախա-

⁷⁰ 'Reis ne zaman derse yine nöbete geleceğiz', Anadolu Ajansı, 05.08.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/reis-ne-zaman-derse-yine-nobet-gelecegiz/621972> (20.10.2023).

⁷¹ Նույն տեղում:

գահ Էրդոդանին՝ օգտագործելով «[Այս խնդիրը] թե լուծի, ռեիսը կլուծի» (Çözerse, Reis çözer) դարձվածը (սե՛ս՝ *Նկար 3*)⁷²: Էրդոդանի կողմնակիցների շրջանում «ռեիս» անվան տարածվածության մեկ այլ օրինակ է 2021 թ. դեկտեմբերին Կեսարիա քաղաքում Ստամբուլի քաղաքապետ, ընդդիմադիր ՀԺԿ անդամ Էքրամ Իմամօղլուի հետ զրուցող մի քաղաքացու խոսքը, որը ինքն իրեն անվանում է «**ռեիսի սիրահար**» (reis sevdalisi)՝ պարբերաբար կրկնելով այդ միտքը ⁷³: «Ռեիս» պատվանունի լայն տարածվածության մասին է վկայում նաև այս անվան կիրառությունը տարբեր երկրների թուրքական համայնքներում ⁷⁴:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ մոտավորապես 2014 թ. իշխանությունը գիտակցաբար ստեղծել և այդ ժամանակից ի վեր կառուցարկում է Էրդոդանի հետ ասոցացվող «ռեիսի» հանրային խորհրդանիշը⁷⁵, որը ստացել է տարբեր խոսույթային իմաստներ՝ վերաճելով Էրդոդանի ոչ պաշտոնական տիտղոսի:

⁷² Տե՛ս օրինակ՝ Staj ve çiraklık mağdurlarından Erdoğan'a mektup: 'Çözerse Reis çözer', Açıksoz, 28.10.2023, <https://www.aciksoz.com.tr/haber/17372827/staj-ve-ciraklik-magdurlarından-erdogana-mektup-cozerse-reis-cozer> (10.11.2023), Çözerse reis çözer, Elazığ Hakimiyet, 23.11.2017, <https://www.elazighakimiyethaber.com/cozerse-reis-cozer/27582/> (20.10.2023), AKP'li belediye tarafından tapulu arazilerine el konulan Hürriyet köyü sakinleri, Erdoğan'ın mitingine alınmadı, T24, 21.01.2023, <https://t24.com.tr/haber/akp-li-belediye-tarafından-tapulu-arazilerine-el-konulan-hurriyet-koyu-sakinleri-erdogan-in-mitingine-alinmadi,1086855> (20.10.2023):

⁷³ Ben 'reis sevdalısıyım' diyen vatandaşa İmamoğlu'ndan yanıt: Aynı seninki gibisin o da din, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=g1jk3-UOGKU> (20.10.2023):

⁷⁴ Տե՛ս, օրինակ, Civelek C., "My heart is with the Reis [Erdoğan] in Turkey, but in Austria I'm with Ludwig": Question of representation and Turkish conservative groups in Vienna's 2020 local elections, Plattform für Kulturen, Integration und Gesellschaft, 1 (2021), <https://alumni-ksa.univie.ac.at/assa/ausgaben/kommentare/my-heart-is-with-the-reis-erdogan-in-turkey-but-in-austria-im-with-ludwig-question-of-representation-and-turkish-conservative-groups-in-viennas-2020-local-elect/> (20.10.2023), Yurt dışında sevinç gösterileri sokaklara taşıdı, Anadolu Ajansı, 28.05.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yurt-disinda-sevinc-gosterileri-sokaklara-tasti/2908099> (20.10.2023):

⁷⁵ Այս պնդումը չի բացառում այն, որ ի սկզբանե Էրդոդանի համար իր թիմակիցների կողմից «ռեիս» մականունի կիրառությունը եղել է ոչ նպատակաուղղված: Սակայն 2014 թ. ի վեր դրա հանրայնացումը հետևողականորեն իրականացվում է իշխանության կողմից:

Նկար 2. 2023 թ. ընտրությունների քարոզչապատաստներից մեկը (ձախից առաջինը), որում ասված է «Ռեհիսի բանակը պատրաստ է 2023-ին»:

Նկար 3. 2023 թ. հունվարի Բուրսայում Հյուրիյեթ գյուղի բնակիչների բողոքի ցույցը: Պատաստների վրա գրված է «[Այս խնդիրը] թե լուծի, ռեհար կլուծի»:

«Ռեհս» տիտղոսի խոսույթային իմաստները

Իշխանության կողմից Էրդողանի կանոնական կերպարի համար «ռեհս» տիտղոսի ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգաման-

քով, որ այն ոչ միայն խորհրդանշում է Էրդոդանի առաջնորդական և խարիզմատիկ կերպարը, այլև պարունակում է գաղափարախոսական տարբեր լիցքեր, որոնք համընկնում են ԱԶԿ և Էրդոդանի կողմից Թուրքիայում դավանած գերակա գաղափարախոսական և մշակութային իրողությունների հետ: «Հայտնագործված» (կերտված) այս խորհրդանիշի հիմքում ընկած են թուրքական մշակույթում «ռեիսի» տարաբնույթ իմաստային նշանակությունները: Քննարկենք դրանցից հիմնականները՝ այդպիսով «ռեիսի» խորհրդանիշը ենթարկելով նշանաբանական (սեմիոտիկ) և խոսույթային վերլուծության:

Ինչպես տեսանք, «ռեիս» տիտղոսի մեծ ծավալով հանրայնացումը սկսվել է 2014 թվականին՝ նախընտրական շրջանում: «Ռեիս» խորհրդանիշի առաջնային իմաստն այդ փուլում ժողովրդական առաջնորդի՝ «ժողովրդի ղեկավարի» կերպարի հանրայնացումն էր, որն Էրդոդանին պետք է տարբերեր նախորդ նախագահներից: Էրդոդանը ընտրվելու էր քաղաքացիների ուղիղ քվեարկության արդյունքում՝ այդպիսով իրացնելով «ժողովրդի կամքը/ցանկությունը» (թուրքերեն՝ *milli irade*)՝ լինելով իրենցից մեկը: Այդ շրջանում «ժողովրդի կամքի» խոսույթը իշխանական պոպուլիստական հռետորաբանության մեջ կենտրոնական դեր էր խաղում որպես «ժողովրդավարության գլխավոր սկզբունք», իսկ Էրդոդանի վերընտրությունը՝ չնայած 2013 թվականի արձանագրած ճգնաժամերին և զանգվածային բողոքի ցույցերին⁷⁶, պետք է լիներ «ժողովրդի ցանկության» իրացում⁷⁷: Ուստի թուրքերեն «*cumhurreisi*» բառը նոր խոսույթային իմաստ էր ձեռք բերում՝ ժողովրդի կամքով ընտրված՝ ժողովրդական (ուստի նաև՝ ժողովրդավարական) նախագահ, որը տարբերվում է նախորդներից: Սա

⁷⁶ Նկատի ունենք առաջին հերթին 2013 թ. մայիս-հունիսին Ստամբուլի Գեզիի այգու ցույցերը և նույն թվականի դեկտեմբերին սկսված լայնամասշտաբ կոռուպցիոն սկանդալը:

⁷⁷ Şe' u, Özger O., AKP siyasetinde popülist bir inşa pratiği olarak Milli İrade Söylemi, Moment Dergi, Yıl 2021, Cilt: 8 Sayı: 1 - Erkeklikler - 1, s. 330-352:

կարելի է համարել «ռեխ» տիտղոսի իմաստային զարգացման առաջին փուլը:

«Ժողովրդական առաջնորդի» խոսույթի հետ սերտորեն առնչվում էր «ռեխ» տիտղոսի ևս մեկ իմաստ, որը սկսեց զարգանալ նախորդին զուգահեռ, սակայն ուժեղացավ հատկապես 2014-2015 թվականներին: Ինչպես նշեցինք վերևում, «ռեխ» բառը ժամանակակից թուրքերենում նշանակում է «ընտանիքի գլուխ»: Միաժամանակ թուրքական քաղաքական մշակույթում ընդունված է Թուրքիան և վերջինիս քաղաքացիներին համեմատել «մեծ ընտանիքի» հետ: Ինքը Էրդոդանը և իր կուսակիցները հաճախ են կրկնում են, որ «միասին մենք մեծ մի ընտանիք ենք»⁷⁸: Այս համեմատությունը հիմնվում է թուրքական հասարակության և հատկապես դրա իսլամադավան, կրոնապաշտ հատվածի համար ընկալելի «ազգային ընտանիքի» գաղափարի վրա: Իշխող ԱԶԿ կողմից ընտանիքը ներկայացվում է որպես Թուրքիայի բարօրության գլխավոր գրավականներից մեկը, իսկ իսլամական ավանդույթով գործող ընտանիքի թեման իշխանական հոետորաբանության կարևորագույն մասն է կազմում⁷⁹: Ավելին, ընտանիքի գաղափարի քաղաքական յուրացումը ունի նաև կիրառական նշանակություն և քաջածանոթ էր Էրդոդանին դեռ 1990-ականներից: Նշված շրջանում Թուրքիայում քաղաքական իսլամի հոսանքը, որում ձևավորվել է ԱԶԿ և անձամբ Էրդոդանի գաղափարախոսությունը, քաղաքական հստակ ուժին (իմա՝ «Բարօրություն» կուսակցությանը) ընտրելու հա-

⁷⁸ Տե՛ս, օրինակ, Başbakan Erdoğan: Biz bir aileyiz, kırınglıklar olması doğal, Milliyet, 16.05.2008, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/basbakan-erdogan-biz-bir-aileyiz-kirngliklar-olmasi-dogal-545122> (20.10.2023), “Siyasi tercihi ne olursa olsun 85 milyonun her bir ferdi seçimin kazanani olmuştur”, TCCB, 06.06.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/147410/-siyasi-tercihi-ne-olursa-olsun-85-milyonun-her-bir-ferdi-secimin-kazanani-olmustur-> (20.10.2023), Biz büyük bir aileyiz, AK Parti, 01.12.2019, <https://www.akparti.org.tr/haberler/biz-buyuk-bir-aileyiz-01122019-204331/> (20.10.2023):

⁷⁹ Kocamaner H., The Politics of Family Values in Erdoğan’s New Turkey, Middle East Report, N 288, 2018, <https://merip.org/2018/12/the-politics-of-family-values-in-erdogans-new-turkey/> (20.10.2023):

մար մոբիլիզացնում էր մարդկանց՝ քաղաքական հարաբերությունները ներկայացնելով հարևանության հայեցակարգի միջոցով, ինչն էլ իր հերթին պարունակում էր ընտանիքի մոդելին բնորոշ փոխադարձության տարրեր⁸⁰: Ընդհանրացնելով՝ կարելի է ասել, որ թուրքական հասարակության անդամները իրենց անձնական ընտրությունն ու որևէ բան անելու շարժառիթները գերազանցապես դիտարկում և իրականացնում են ուժեղ հավաքական հայեցակարգերի շրջանակներում, որոնք տրվում են ընտանիքի, համայնքի և ազգի կողմից⁸¹: Ընդ որում՝ երեքն էլ փոխկապակցված են իսլամական ավանդույթի և մշակույթի հետ՝ այդպիսով ապահովելով իսլամի գաղափարական ներկայացվածությունը: Այս տեսանկյունից «ոեխիսի» կերպարը խորհրդանշում է Էրդոդանին որպես այդ ընտանիքի՝ Թուրքիայի կամ թուրքերի հայր, իսկ քաղաքացիները խորհրդանշական կերպով վերածվում են վերջինիս «զավակների»⁸²: Նման ընկալումը հնարավորություն է տալիս Էրդոդանին նաև խորհրդանշական բովանդակության տեսանկյունից իր կերպարը հավասարեցնել թուրքերի մեկ այլ «հոր»՝ Աթաթյուրքի կերպարի հետ՝ այդպիսով ուժեղացնելով իր լեգիտիմությունը⁸³:

Թուրքական «մեկ մեծ միասնական ընտանիքի» հոր կերպարը 2015 թվականից ստացավ ևս մեկ իմաստ, որը դարձյալ պայմանավորված էր քաղաքական տեղաշարժերով: Ինչպես նշել ենք, ժամանակակից քաղաքական թուրքերենում «ոեխիսը» հաճախ կիրառվում է աջակողմյան ազգայնական կողմնորոշում ունեցող շրջանակներում դեկավար դիրք զբաղեցնող գործչի համար⁸⁴: «Ռեխիս» տիտղոսն են

⁸⁰ Տե՛ս մանրամասն՝ White J., *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*. Seattle, 2002:

⁸¹ White J., *Muslim Nationalism and the New Turks*, Princeton University Press, 2014, p. 16:

⁸² Yaşlı F., նշվ. աշխ., էջ 48:

⁸³ Տե՛ս Zürcher E. J., նշվ. աշխ.:

⁸⁴ Yaşlı F., նույն տեղում:

կրել բազմաթիվ հայտնի ազգայնականներ⁸⁵: Այսպիսով, ազգայնականության գաղափարախոսությամբ լիցքավորված «ռեիսի» կերպարը Էրդոդանին ընկալելի է դարձնում ազգայնական տրամադրություններ ունեցող քաղաքացիների շրջանակներում: Կարևոր է նշել նաև, որ իսլամամետ շրջանակներում «ռեիս» տիտղոսը գրեթե չի կիրառվել, իսկ 1970-1990 թթ. իսլամամետների ու ազգայնականների միջև քաղաքական պայքարը հաշվի առնելով՝ «քաղաքական իսլամի ներկայացուցիչ» Էրդոդանի համար «ռեիս» տիտղոսի կիրառումը վերջինիս էականորեն տարբերում է մյուս քաղաքական գործիչներից:

«Ռեիսի» պատվանունի կիրառությունը ժամանակագրորեն համընկնում է Էրդոդանի կողմից իշխանական գաղափարախոսության մեջ ազգայնական խոսույթի ընդլայնման հետ: Այս գործընթացի ամենավաղ դրսևորումը կարելի է համարել 2015 թվականին ազգայնամուլական «Ազգայնական շարժում կուսակցության» (ԱՇԿ) հետ ԱԶԿ մերձեցումն ու քաղաքական դաշինքի ձևավորումը: Մինչև օրս շարունակվող քաղաքական այդ միավորումը հանգեցրել է ԱԶԿ և անձամբ Էրդոդանի հռետորաբանության մեջ իսլամական և ազգայնական խոսույթների միաձուլման: Ուստի այս տեսանկյունից «ռեիսի» կերպարը ազգայնականների համար ընկալելի է դարձնում Էրդոդանին որպես յուրայինի: Միաժամանակ, «ռեիսի» խորհրդանիշի ներդրումը հատկապես ԱԶԿ-ին աջակցող երիտասարդների շրջանում նպաստել է վերջիններիս օրակարգի մեջ ազգայնական խոսույթի ներառմանը: Ավելին, ինչպես նշում է հետազոտող Ֆ. Յաշլըն, ԱԶԿ երիտասարդ անդամների համար «ռեիսի» կերպարը նաև հնարավորություն է տալիս աջակողմյան այլ կազմակերպությունների նմանությամբ ԱԶԿ-ն

⁸⁵ Օրինակ՝ «ռեիս» տիտղոսն ուներ հայտնի ազգայնական, «Գորշ գայլերի» առաջնորդներից, Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավոր, «Մեծ միասնություն կուսակցության» (Büyük Birlik Partisi) առաջնորդ Մուհսին Յազըքըօղլուն (1954-2009 թթ.): «Ռեիս» տիտղոսն էր կրում նաև «Գորշ գայլերի» մեկ այլ առաջնորդ, թուրքական հետախուզական ծառայությունների գործակալ Աբդուլլահ Չաթլըն (1956-1996 թթ.):

ևս համարել յուրատեսակ «չեթե» (çete)՝ զինված գաղափարական խմբավորում, որը կարող է գործել օրենքներից վեր⁸⁶։ Կարելի է ենթադրել, որ այս վերջին հանգամանքով է պայմանավորված այն, որ «ռեխս» տիտղոսը սկզբնական շրջանում հատկապես տարածված էր Էրդողանի երիտասարդ կողմնակիցների և ԱԶԿ երիտասարդական կազմակերպությունների անդամների շրջանում⁸⁷։

Թուրքական մշակույթում «ռեխս» բառը ևս մի քանի՝ ավելի պակաս հանրայնություն ու տարածում ունեցող խոսույթներ և իմաստներ է խորհրդանշում։ Քննարկենք դրանցից որոշները։ «Ռեխս» տիտղոսը խորհրդանշում է հանցագործ աշխարհի՝ մաֆիայի գործիչներին⁸⁸։ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ մաֆիայի համակարգում առկա են թե՛ ընտանիքի, թե՛ պետության մոդելներին բնորոշ տարրեր, ուստի ռեխսի կիրառությունը փոխլրացնում է նախորդ երկու իմաստները։ Հաշվի առնելով այն, որ Թուրքիայում ծայրահեղ ազգայնական (ազգայնամուլական) խմբերի գործունեությունը փոխկապակցված է հանցագործ աշխարհի հետ, ուստի «ռեխսը» պարունակում է ազգայնականության նաև այս՝ թուրքական քաղաքական մշակույթին բնորոշ բաղադրիչը՝ Էրդողանի կերպարին հավելելով նաև ուժի և բռնության կիրառման լեզվոստիմության խորհրդանշական լիցքը⁸⁹։ «Ռեխսը»

⁸⁶ Yaşlı F., նշվ. աշխ., էջ 49։

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 48։

⁸⁸ Թուրքական հանցագործ աշխարհի ղեկավարների անուններից առաջ հաճախ դրվում է «ռեխս» պատվանունը, որը դարձյալ կիրառվում է ղեկավար իմաստով։ Տե՛ս օրինակ՝ Baba, Karaoğlan, Reis'ten sonra Türk siyasetinde yeni lakap: Piro, Independent Türkçe, 25.04.2023, <https://www.indyturk.com/node/626841/siyaset/baba-karao%C4%99-Flan-reisten-sonra-t%C3%BCrk-siyasetinde-yeni-lakap-piro> (20.10.2023)։ Թուրքական մաֆիայի առաջնորդներից Մեղաթ Փեքերին ևս, ով վերջին տարիներին վերածվել է ազդեցիկ կերպարի՝ նաև հանրային քաղաքականության դաշտում, հաճախ դիմում են «ռեխս» մականունով։

⁸⁹ Karimov N., The investigation on the nexus of ultra-nationalist groups, organized crime, and state in Turkey, Universita Degli Studi Di Bergamo, MA dissertation, 2021, https://www.researchgate.net/publication/355587008_The_investigation_on_the_nexus_of_ultra-nationalist_groups_organised_crime_and_state_in_Turkey (20.10.2023)։

թուրքերենում ունի նաև ցեղապետ իմաստը: Արխայիկ մտածողության շերտեր ունեցող թուրքական հանրույթի համար «ցեղի» և դրա առաջնորդի՝ «ցեղապետի» կերպարը ևս ընկալելի է և հավելյալ սակարակ գաղափարական լիցք է հաղորդում ռեիս էրդոդանի խորհրդանիշին: Ուղիղ ասոցացվելով օսմանյան շրջանի հետ՝ «ռեիսը» նաև որոշակի կապ է ապահավում օսմանյան ժառանգության հետ, որը ևս իշխանական գերակա գաղափարախոսության տարրերից է⁹⁰:

Վերևում քննարկված «ռեիսի» խորհրդանշական իմաստները ընկալելի են առաջին հերթին թուրքական հանրույթի համար և գործում են Թուրքիայի ներքին քաղաքական խոսույթային դաշտում: Սակայն «ռեիս» ունի ևս մեկ իմաստային լիցք, որի լսարանը չի սահմանափակվում միայն Թուրքիայով: Ինչպես նշեցինք, թե՛ օսմանյան, թե՛ ընդհանրապես իսլամական ավանդույթում «ռեիս» տիտղոսը տրվում էր ղեկավարներին: Իսլամական քաղաքակրթության պատմության մեջ հիմնականում 10-12-րդ դարերում «ռեիս» տիտղոսը օգտագործվում էր «քաղաքապետ» (reîsü'l-beled) կամ «նահանգապետ» նշանակությամբ⁹¹, իսկ ժամանակակից արաբերենում «ռաիս» բառն օգտագործվում է նախագահի պաշտոնի համար: Ավելին, այն ղեկավար իմաստով պահպանվել է նաև ոչ արաբական իսլամական որոշ հանրույթներում (օրինակ՝ Իրանում, Թաթարստանում, աֆրիկյան որոշ ժողովուրդների շրջանում և այլն)⁹²: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ «ռեիս» տիտղոսը ծանոթ և ընկալելի է աշխարհագրական բավական լայն տարածքում: Այս հանգամանքը կարևորվում է, եթե այն համադրենք Թուրքիայի ներկայիս արտաքին քաղաքականության գաղափարա-

⁹⁰ Karakaya Y., The conquest of hearts: the central role of Ottoman nostalgia within contemporary Turkish populism, *American Journal of Cultural Sociology*, 8 (2020), pp. 125–157:

⁹¹ REİS (الرئيس), *İslam Ansiklopedisi*, 34. cilt, İstanbul, 2007, s. 543-544:

⁹² Օրինակ՝ Ռուսաստանի Դաշնության կազմի մեջ մտնող Թաթարստանի նախագահի պաշտոնական տիտղոսը թաթարերեն և ռուսերեն լեզվով կոչվում է «ռաիս» (Татарстан Республикасы Рәйсе):

խոսական հիմքերի և նպատակների հետ: Վերջին տասնամյակում թուրքական արտաքին քաղաքականությունը, ի թիվս այլ բաղադրիչների, հիմնվում է նաև նեոպանիսլամիստական հայեցակարգի վրա, համաձայն որի Թուրքիան ձգտում է դիրքավորվել որպես իսլամական աշխարհը միավորող և առաջնորդող տերություն: Այս հայեցակարգը մարմնավորվում է նախագահ Էրդողանի՝ որպես իսլամական աշխարհի գլխավոր առաջնորդի և պաշտպանի կերպարի հանրայնացման մեջ⁹³: Ինքը Էրդողանը հաճախ նշում է այսպես կոչված «սրտի աշխարհագրության» (gönül coğrafyası) մասին, որը հիմնավորում է պետական սահմաններից դուրս ընկած տարածքներում Թուրքիայի քաղաքական ներկայության անհրաժեշտությունը այնտեղ գտնվող իսլամադավան տարրի առկայությամբ⁹⁴: Ընդ որում, նման քաղաքականությունը և հոռետրաբանությունը գերազանցապես սկսել է զարգանալ 2010-ականների սկզբին⁹⁵: Վերոնշյալ հանգամանքները հաշվի առնելով՝ կարծում ենք պատահական չպետք է համարել իշխանության կողմից «ռեխս» պատվանունի ընտրությունը որպես Էրդողանի կերպարի հիմնական խորհրդանիշ, քանի որ «ռեխս Էրդողանը» ընկալելի է ոչ միայն Թուրքիայում, այլև «սրտի աշխարհագրության» գրեթե բոլոր հատվածներում: Կարելի է ասել, որ այն համակողմանի, բազմաշերտ պատվանուն է և ունի արտաքին ու ներքին լսա-

⁹³ Այս քաղաքականության արդյունքում Էրդողանի անձնական վարկանիշը շարունակում է շատ բարձր լինել Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում: Տե՛ս Whither Erdogan? Regional Leadership and the struggle for Arab Hearts and Minds, Arab Barometer, 21.04.2021, <https://www.arabbarometer.org/2021/04/whither-erdogan-regional-leadership-and-the-struggle-for-arab-hearts-and-minds/> (20.10.2023):

⁹⁴ Տե՛ս Цибенко В.В., Конструирование идеологического дискурса о воображаемой географии в Турции, *Международная аналитика*, 13(3), 2023, էջ 130-144:

⁹⁵ Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ նույն ժամանակահատվածում ընթանում էին «Արաբական գարուն» անունը ստացած քաղաքական կերպափոխումները, որոնց ընթացքում Թուրքիան փորձում էր ձևավորել իր ազդեցության գոտիները մի շարք երկրներում (օրինակ՝ Եգիպտոս, Թունիս, Սիրիա): Տե՛ս u, օրինակ, Dinçer O.B., The legacy of the Arab uprisings on Turkey's foreign policy: Ankara's regional power delusion, *Cambridge Review of International Affairs* (2022), DOI: 10.1080/09557571.2022.2145180:

րաններին ուղղված ուղերձների ընդգծված բաղադրիչ: Այսպիսով, «Ռեխսի» տիտղոսը ծառայում է ոչ միայն որպես ներքին մոբիլիզացիոն նշանակությամբ խորհրդանիշ, այլև օգտագործվում է իսլամական աշխարհում Թուրքիայի և Էրդոդանի ծավալապաշտական ու առաջնորդական հավակնությունների լեգիտիմության գործիք⁹⁶:

2010-ականներից ի վեր իշխանական հաղորդակցության մյուս դերակատարը՝ լսարանի դերում հանդես եկող հասարակությունը, հասցրել է ոչ միայն յուրացնել Էրդոդանի մարմնավորած Ռեխսի խորհրդանիշը (և դրա առանձին կերպարները), այլև ինքն անուղղակի կամ ուղղակի մասնակցում է դրա շարունակական հանրայնացման և տարածման գործընթացին: Հասարակության տարբեր անդամները լայնորեն օգտագործում են «Ռեխսի» խորհրդանիշը՝ առանց իշխանական վերնախավի մասնակցության: Թուրքիայում և արտասահմանում զանգվածային միջոցառումների ժամանակ Էրդոդանին ուղղված «Ռեխսի» վանկարկումները, «Ռեխսին» նվիրված քաղաքական պաստառները, ավանդական և թվային մեդիայում «Ռեխսի Էրդոդանին» նվիրված տասնյակ հազարավոր նյութերը (հոլովակներ, պաստառներ, կոլլաժներ, մեկնաբանություններ և այլն), բազմաժանր գրականությունն ու երգերը վկայում են այն մասին, որ «Ռեխսի» կերպարը վայելում է ժողովրդականություն և ամրագրվել է որպես Էրդոդանին ու իր դավանած գաղափարախոսական հայեցակարգերի (իսլամ, ազգայնականություն և ժողովրդականություն) միահյուսումը խորհրդանշող պատվանուն:

⁹⁶ Ավելորդ չէ նշել նաև, որ «Ռեխսի» տիտղոսը վերջին տարիներ կիրառվում է նաև Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի համար, սակայն այն դեռևս չի կրում կազմակերպված բնույթ, այլ հանդիպում է համացանցային օգտատերերի շրջանում: Սա, իր հերթին, կարելի է համարել ադրբեջանական հասարակության վրա Թուրքիայի քաղաքական և սոցիալ-մշակութային ազդեցության արդյունք:

«Ռեիս» տիտղոսը տարիների ընթացքում ձեռք է բերել մի շարք խոսույթային իմաստներ, որոնք համադրում են իշխանության գաղափարախոսական հիմնական ուրվագծերը և որոնց մարմնավորումը նախագահ Էրդոդանն է: Սկսվելով որպես ժողովրդական առաջնորդի կերպարի խորհրդանիշ՝ այն աստիճանաբար վերաճեց իսլամական ազգայնականության խոսույթային իմաստների յուրահատուկ միաձուլման: Իշխանության կողմից այս տիտղոսի կերտումը և շարունակական հանրայնացումը նպատակ ունի ուժեղացնել իշխանության գաղափարախոսական հիմքերը՝ այդպիսով ապահովելով և ավելացնելով քաղաքական լեգիտիմություն և աջակցություն:

**THE PEOPLE'S REIS:
THE ROLE OF ERDOĞAN'S SYMBOLIC TITLE IN TURKISH
POLITICAL CULTURE**

*Varuzhan Geghamyan*⁹⁷

In recent years, the title "Reis" has been actively employed to refer to President Recep Tayyip Erdoğan of Turkey, both by the ruling elite and his followers. This study examines the construction of "Reis" as a political symbol, exploring its discursive meanings and its role in contemporary Turkish political culture. Utilizing the concept of "invented traditions," it argues that Erdoğan's unofficial title is deliberately crafted by various state and non-state actors. The objective is to legitimize not only Erdoğan's personal authority but also the power of the Justice and Development Party, disseminating their ideological narratives and fostering public mobilization. Moreover, the title "Reis" serves as a tool for Erdoğan to imbue his personified power with a sense of sacrality, thereby reinforcing his cult of personality.

Keywords: *political anthropology, symbols, discourses, political history of Turkey, authoritarianism, cult of personality, Islam, nationalism.*

⁹⁷ Varuzhan Geghamyan is an Associate Professor at the Chair of Turkic Studies of the Faculty of Oriental Studies at Yerevan State University, E-mail: vgeghamyan@ysu.am, ORCID: 0000-0001-8090-359X.

**РЕИС НАРОДА:
РОЛЬ СИМВОЛИЧЕСКОГО ТИТУЛА ЭРДОГАНА В ТУРЕЦКОЙ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ**

Варужан Гегамян⁹⁸

В последние годы титул «Реис» активно используется для обозначения президента Турции Реджепа Тайипа Эрдогана как правящей элитой, так и его сторонниками. В данной статье рассматривается конструирование «Реиса» как политического символа, исследуются его дискурсивные значения и роль в современной турецкой политической культуре. Используя концепцию «изобретенных традиций», автор утверждает, что неофициальный титул Эрдогана намеренно конструируется различными государственными и негосударственными акторами с целью легитимизировать не только личный авторитет Эрдогана, но и власть Партии справедливости и развития, распространяя их идеологические нарративы и способствуя мобилизации общественности вокруг них. Более того, титул «Реис» служит Эрдогану инструментом, позволяющим наделить его персонифицированную власть сакральностью, тем самым укрепляя его культ личности.

***Ключевые слова:** политическая антропология, символы, дискурсы, политическая история Турции, авторитаризм, культ личности, ислам, национализм.*

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976:
2. Գեղամյան Վ., «Երկրորդ մարդը». անձի պաշտամունքը և միջկուսակցական պայքարը Թուրքիայում 1938-1950 թթ., Արևելագիտության հարցեր, հ. X, 2015, 76-96:
3. Գեղամյան Վ., «Նոր ռեիսի ժամանակը». Ռ.Թ. Էրդոդանի անձի պաշտամունքը ժամանակակից Թուրքիայում, Ստրատեգ, 1 (1), 2018, 101-111:

⁹⁸ Варужан Гегамян – к.и.н., доцент Кафедры тюркологии факультета востоковедения Ереванского государственного университета, Эл. почта: vgeghamyan@ysu.am, ORCID: 0000-0001-8090-359X.

4. Бочаров В., Имя как символ власти // Антропология власти. Хрестоматия по политической антропологии, (ред. Бочаров В.В.), Том 1, Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006, 296-305.
5. Гегамян В., Площадь Таксим и образы власти: урбанистическая реконструкция как средство и пространство коммуникации в кемалистской Турции, Клио, No 4 (124), 2017, 72-78.
6. Цибенко В., Конструирование идеологического дискурса о воображаемой географии в Турции, Международная аналитика, 13(3) (2022), 130-144.
7. Колоницкий Б., Символы власти и борьба за власть. К изучению политической культуры российской революции 1917 года, СПб., 2001.
8. Adams M., Power, Politeness, and the Pragmatics of Nicknames, Names. A Journal of Onomastics, 57:2, 2009, 81-91.
9. Arisan M., Populism, victimhood and Turkish foreign policy under AKP rule, Turkish Studies, 23:5, 2022, 681-700.
10. Civelek C., “My heart is with the Reis [Erdoğan] in Turkey, but in Austria I’m with Ludwig”: Question of representation and Turkish conservative groups in Vienna’s 2020 local elections, Plattform für Kulturen, Integration und Gesellschaft, 1 (2021), <https://alumni-ksa.univie.ac.at/assa/ausgaben/kommentare/my-heart-is-with-the-reis-erdogan-in-turkey-but-in-austria-im-with-ludwig-question-of-representation-and-turkish-conservative-groups-in-viennas-2020-local-elect/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
11. Danforth N., The Outlook for Turkish Democracy: 2023 and Beyond, Washington Institute for Near East Policy, March 2020, PN 77, 26.03.2020, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/outlook-turkish-democracy-2023-and-beyond> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
12. Demir V., Freedom of the Media in Turkey Under the AKP Government, in Human Rights in Turkey. Assaults on Human Dignity (ed. Aydin H., Langley W.), Springer, 2021, 51-88.
13. Dinçer O.B., The legacy of the Arab uprisings on Turkey’s foreign policy: Ankara’s regional power delusion, Cambridge Review of International Affairs (2022), DOI: 10.1080/09557571.2022.2145180.
14. Eissenstat H., Recep Tayip Erdoğan. From “illiberal democracy” to electoral authoritarianism (born 1953), in Dictators and Autocrats. Securing Power across Global Politics (ed. Larres K.), Routledge, 2022, 367-383.
15. Elder Ch., Cobb R., The Political Use of Symbols, New York, 1983.
16. Encyclopedia of Islam, Volume VIII, E. J. Brill, 1995.

17. Hardy R., Webber D., Is It “President” or “president” of the United States, *Presidential Studies Quarterly* 38, no. 1 (2007), 159-182.
18. Hobsbawm E., Introduction. Inventing Traditions, in *The Invention of Tradition* (ed. Hobsbawm E., Ranger T.), Cambridge University Press, 2012, 1-14.
19. Karimov N., The investigation on the nexus of ultra-nationalist groups, organized crime, and state in Turkey, *Universita Degli Studi Di Bergamo, MA dissertation*, 2021, https://www.researchgate.net/publication/355587008_The_investigation_on_the_nexus_of_ultra-nationalist_groups_organised_crime_and_state_in_Turkey (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
20. Karakaya Y., The conquest of hearts: the central role of Ottoman nostalgia within contemporary Turkish populism, *American Journal of Cultural Sociology*, 8, 2020, 125–157.
21. Kocamaner H., The Politics of Family Values in Erdoğan’s New Turkey, *Middle East Report*, N 288, 2018, <https://merip.org/2018/12/the-politics-of-family-values-in-erdogans-new-turkey/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
22. Lerner, M., Constitution and court as symbols. *Yale Law Review* 46 (1937), 1290-1319, In *Bobbs-Merrill Reprint Series in the Social Sciences*, PS 167
23. Leslie P., Skipper J., Toward a Theory of Nicknames: A Case for Socio-Onomastics, *Names*, 38:4, 1990, 273-282.
24. Oxford Bibliographies, <https://www.oxfordbibliographies.com> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
25. Selçuk O., Hekimci D., Erpul O., The Erdoğanization of Turkish politics and the role of the opposition, *Southeast European and Black Sea Studies*, 19:4 (2019), 541-564.
26. White J., *Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics*. Seattle: University of Washington Press, 2002.
27. White J., *Muslim Nationalism and the New Turks*, Princeton University Press, 2014.
28. Yabancı B., At the Intersections of Populism, Nationalism and Islam: Justice and Development Party and Populist Reconfiguration of Religion in Politics, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 50:2, 2023, 351-375.
29. Yilmaz I., Bashirov G., The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey, *Third World Quarterly*, 39:9, 2018, 1812-1830.
30. Zürcher E. J., In the name of the father, the teacher and the hero. The Atatürk personality cult in Turkey, in *Political Leadership, Nations and Charisma* (ed. Ibrahim V., Wunsch M.), Routledge, 2012, 129-142.

31. Besil H., Özbay Ö., R. Tayyip Erdoğan. Bir Liderin Doğuşu, İstanbul, 2017.
32. İslam Ansiklopedisi, 34. cilt, İstanbul, 2007.
33. Kubbealtı Lugatı, <http://lugatim.com> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
34. Oğuz, C., Türkiye’de Siyasi Liderlere Takılan Lakapların Siyasal İletişim Açısından İncelenmesi, R&S - Research Studies Anatolia Journal, Vol:1, Issue:2, 2018, 84-94.
35. Özger O., AKP siyasetinde popülist bir inşa pratiği olarak Milli İrade Söylemi, Moment Dergi, Yıl 2021, Cilt: 8 Sayı: 1 - Erkeklikler - 1, 330-352.
36. Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
37. Yaşlı F., AKP, Cemaat, Sünni-Ulus. Yeni Türkiye Üzerine Tezler, İstanbul, 2014.
38. لسان العرب لابن منظور , arabiclexicon.hawramani.com (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
39. Akyol M., Coming soon: Erdogan 'The Chief', Al Monitor, 13.02.2017, <https://www.al-monitor.com/originals/2017/02/turkey-erdogan-movie-boost-cult-personality.html> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
40. Kuru S., Erdoğan's Unofficial Title, Kültürkampf, 09.11.2023, <https://kulturkampftr.substack.com/p/erdogans-unofficial-title> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
41. Whither Erdogan? Regional Leadership and the struggle for Arab Hearts and Minds, Arab Barometer, 21.04.2021, <https://www.arabbarometer.org/2021/04/whither-erdogan-regional-leadership-and-the-struggle-for-arab-hearts-and-minds/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
42. Kaplan H., Tayyip nasıl ‘Reis’ oldu?, Sabah, 17.03.2014, <https://www.sabah.com.tr/aktuel/2014/03/17/tayyip-nasil-reis-oldu> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
43. Korkmaz M, REİS’LE DEVAM, 29.05.2023, <https://www.konyaninnabzi.web.tr/kose-yazilari/reisle-devam-889> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
44. Yalçın S., “Reis Erdoğan”, Sözcü, 09.10.2015, <https://www.sozcu.com.tr/2015/yazarlar/soner-yalcin/reis-erdogan-954875/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).
45. Antoloji, <https://www.antoloji.com/arama-detay/sayfa-1/?yer=2&arama=reis> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

46. 'Reis kazandı' dedi, bir de söz verdi, Habercim19, 29.05.2023, <https://www.habercim19.com/gundem/reis-kazandi-dedi-bir-de-soz-verdi-h74920.html> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

47. 'Reis ne zaman derse yine nöbete geleceğiz', Anadolu Ajansı, 05.08.2016, <https://www.aa.com.tr/tr/15-temmuz-darbe-girisimi/reis-ne-zaman-derse-yine-nobete-gelecegiz/621972> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

48. 'Reisçi' rektörün yerine TÜRGEV'in üniversitesinden atama, Sözcü, 24.06.2020, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/reisci-rektorun-yerine-turgev-universitesinden-atama-5891797/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

49. "Siyasi tercihi ne olursa olsun 85 milyonun her bir ferdi seçimin kazananı olmuştur", TCCB, 06.06.2023, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/147410-siyasi-tercihi-ne-olursa-olsun-85-milyonun-her-bir-ferdi-secimin-kazananı-olmustur-> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

50. AK Parti'nin başarısı manşetlerde, AK Parti, 14.06.2018, akparti.org.tr/galeriler/foto-galeri/ak-parti-nin-basarisi-mansetlerde-2018-06-14-00-00-00/ (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

51. AKP'li belediye tarafından tapulu arazilerine el konulan Hürriyet köyü sakinleri, Erdoğan'ın mitingine alınmadı, T24, 21.01.2023, <https://t24.com.tr/haber/akp-li-belediye-tarafından-tapulu-arazilerine-el-konulan-hurriyet-koyu-sakinleri-erdogan-in-mitingine-alinmadi,1086855> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

52. Baba, Karaoğlan, Reis'ten sonra Türk siyasetinde yeni lakap: Piro, Independent Türkçe, 25.04.2023, <https://www.indyuturk.com/node/626841/siyaset/baba-karao%C4%9Flan-reisten-sonra-t%C3%BCrk-siyasetinde-yeni-lakap-piro> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

53. Başbakan Erdoğan: Biz bir aileyiz, kırgınlıklar olması doğal, Milliyet, 16.05.2008, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/basbakan-erdogan-biz-bir-aileyiz-kirginliklar-olmasi-dogal-545122> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

54. Biz büyük bir aileyiz, AK Parti, 01.12.2019, <https://www.akparti.org.tr/haberler/biz-buyuk-bir-aileyiz-01122019-204331/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

55. Ben 'reis sevdalısıyım' diyen vatandaşa İmamoğlu'ndan yanıt: Aynı seninki gibisin o da din, YouTube.com, <https://www.youtube.com/watch?v=g1jk3-UOGKU> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

56. Bu Alemde Reisi Tek Geçerim | Yeni Şarkı | AK Parti, YouTube.com, 23.05.2023 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=dXoB4O8EplE> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

57. Cumhurbaşkanı Erdoğan, Eskişehir'deki "Reis'e Vefa Buluşması"na telefonla bağlandı, Anadolu Ajansı, 26.05.2023, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/cumhurbaskani-erdogan-eskisehirdeki-reise-vefa-bulusmasina-telefonla-baglandi/2906861> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

58. Çözerse reis çözer, Elazığ Hakimiyet, 23.11.2017, <https://www.elazighakimiyethaber.com/cozerse-reis-cozer/27582/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

59. Dr. Cenk Yiğiter: Demokrasilerde reislik, führunglerlik olmaz, Evrensel, 17.05.2018, <https://www.evrensel.net/haber/352707/dr-cenk-yigiter-demokrasilerde-reislik-fuhrerlik-olmaz> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

60. Hani herkesin cumhurbaşkanı olacaktın?, Cumhuriyet, 05.07.2014, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/hani-herkesin-cumhurbaskani-olacaktin-90819> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

61. Haydi Reis bir daha Güldür sen yüzümüzü, Twitter.com, 15.05.2023, <https://twitter.com/akgencistanbul/status/1658130868249022465> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

62. Her ulusalcı bir gün mutlaka reisçi olacak!, Diken, 09.08.2022, <https://www.diken.com.tr/her-ulusalci-bir-gun-mutlaka-reisci-olacak/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

63. Mehmet Metiner'den "Yalnız Kurt" eleştirisi: Kendini "Erdoğan sevdalısı" olarak tanıtan birinin verdiği cevap Reis adına üzücü, T24, 15.10.2022, <https://t24.com.tr/haber/mehmet-metiner-den-yalniz-kurt-elestirisi-kendini-erdogan-sevdalisi-olarak-tanitan-birinin-verdigi-cevap-reis-adina-uzucu,1065942> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

64. N'olmuş Erdoğan'a "reis" diyorsak Atatürk'e de "reiscumhur" deniyordu, Oda TV, 24.10.2017, <https://www.odatv4.com/siyaset/nolmus-erdogana-reis-diyorsak-ataturke-de-reiscumhur-deniyordu-125952> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

65. Ortası yok: Ya Reisçi olacaksın ya da Ekremci, Hürriyet, 28.06.2019, <https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ahmet-hakan/ortasi-yok-ya-reisci-olacaksin-ya-da-ekremci-41257479> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

66. Savcılık iddianamesi: 'Reis'in Erdoğan olduğunun bilinmemesi imkansız, SOL, 01.02.2018, <https://haber.sol.org.tr/toplum/savcilik-iddianamesi-reisin-erdogan-oldugunun-bilinmemesi-imbkansiz-227161>.

67. Staj ve çiraklık mağdurlarından Erdoğan'a mektup: 'Çözerse Reis çözer', Açıksöz, 28.10.2023, <https://www.aciksoz.com.tr/haber/17372827/staj-ve-ciraklik-magdur-larindan-erdogana-mektup-cozerse-reis-cozer> (վերջին մուտքը՝ 10.11.2023).

68. Türkiye'nin reisi Recep Tayyip Erdoğan!, Sözcü, 04.07.2014, <https://www.sozcu.com.tr/2014/gundem/turkiyenin-reisi-tayyip-548526/> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

69. Twitter.com, 28.05.2023, <https://twitter.com/belginuygur10/status/1662874297185062917> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).

70. Yurt dışında sevinç gösterileri sokaklara taşı, Anadolu Ajansı, 28.05.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/yurt-disinda-sevinc-gosterileri-sokaklara-tasti/2908099> (վերջին մուտքը՝ 20.10.2023).